

GRANASZTÓI GYÖRGY

A polgári család a középkor végi Magyarországon*(Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához)**Bevezetés*

A mindennapi élet számtalan eseménye jelzi, hogy a család eszmefuttatások, viták, vizsgálatok, politikai döntések témája lett. Válságáról éppen úgy szó esik, mint a családi élet reneszánszáról, heves szópárbajok kísérik a család védelmére hozott intézkedéseket, vagy a családi keretek felbomlását helyeslő felfogásokat. Aki azonban módszeresen kíván ezzel a társadalmi jelenséggel foglalkozni, hamar felismeri, hogy a hatalmas, jórészt különféle tudományos kutatások eredményeiként felhalmozott ismeretek bizonytalanságot tükröznek, olyasmit, aminek Engels – L.H. Morgan amerikai etnologust idézve – jó száz évvel ezelőtt már hangot adott: „Ha a távoli jövőben a monogám család nem lenne képes betölteni a társadalom igényeit, akkor lehetetlen előre megmondani, milyen természetű lesz az, amely követni fogja.”¹ Ezzel a bizonytalansággal függhet össze, hogy fokozódik az érdeklődés a család történetisége iránt. Ám a család, mint történeti jelenség kutatása jelenleg még a leíró szakaszban van, hiányzik például egy olyan elmélet, mely a középkori, vagy tágabban a proto-indusztriális családot a maga társadalmi totalitásában állítaná elénk. Ilyen elmélet megalkotása ma kivihetetlennek látszik.

Hogy milyen kezdetleges a család múltjára vonatkozó tudásunk, azt jól érzékelteti, hogy igencsak hézagosak az ismereteink a probléma egyik, aprónak mondható vonatkozásával, a feudális kori magyar polgárcsaláddal kapcsolatban is. Várostörténeti irodalmunk ugyancsak terjedelmes, mégis monográfiáink, összefoglalásaink a polgári családról szinte alig ejtenek szót. A magyarázat talán az, hogy a történeti hagyományok, a történetírói érdeklődés a kutatót a város mint fogalom, mint funkcionális egység, mint „makrostruktúra” vizsgálata felé terelték, terelik jórészt ma is. Kevésbé általános viszont az az érdeklődés, szemlélet, amely a bonyolultabb rétegződés, a finomabb részletek, adott esetben a családok egyediségét és rendszerét lett volna képes feltárni, amely eljutott volna oda, hogy a polgári családot akár valamilyen elméletként, akár a családészmény történetisége formájában, akár tömeges jelenségként állítsa elénk. Az országos, vagy regionális összegező, „makro” leírásoknak ma egyébként is nagyobb az értéke, mint a tematikus vagy helyi mélyfúrásnak. A téma természetéből következik azonban, hogy a most említett típusba tartozó vizsgálódás nélkül a családot rendszerként felfogó kutatás elképzelhetetlen.

A középkori magyar polgári családról készített tanulmány elején fel kell hívnom a figyelmet néhány nehézségre, melyek valamilyen módon korlátozzák mondanivalóm

¹ A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp., 1975. 114.

érvényességi körét.² Először is kutatásomat a téma egyik kiterjedésére szűkítettem: a családdal elsősorban mint tömeges jelenséggel foglalkozom. Nem vizsgálom továbbá behatóan a polgári családot, mint interpretációkat is magában foglaló elméletet, egyáltalán nem érintem azt, miként változott a polgári családra vonatkozó társadalmi tudat az évszázadok folyamán. A polgári család teljes megértéséhez ezek az aspektusok nélkülözhetetlenek. Mondanivalómat mindössze három, megítélésem szerint fontos kérdés köré csoportosítom. Mit lehet tudni a polgári család reprodukciójáról? Hogyan helyezhető el a család a városi gazdasági-társadalmi viszonyok között? Mi az érvényességi köre, térben és időben, a két előző kérdésre adott válasznak?

További megszorítás, azaz korlátozás adódik az általam választott eljárás következtében is. Elemzéseimet különleges forrásokra, Kassa két 16. századi lélekszám-összeírására alapozom. E források egyedülállóak, mert sem Kassán, sem más magyarországi városokban nem ismerünk hasonlókat a 18. századig. A nehézség éppen ritka mivoltukból adódik: az összeírások alapján levont következtetéseimet nem vagyok képes más hasonló jellegű hazai forrásokkal egybevetni. Érvényességük körét tehát egyéb eszközökkel, olykor csupán feltevések segítségével törekedhetek majd megvonni.

1. A család fogalmáról

A Magyar Nyelv Értelmező Szótára szerint a család szó első jelentésében „szülő(k) esetleg nagyszülő(k) és gyermek(ek) rendszerint együtt élő vérségi közössége”. Tágabb értelemben a szó jelölheti a közeli rokonságot, jelentheti vérségi kapcsolat által összetartozó nemzedékek sorát, jelölheti még a nemzetséget, háznépet, cselédséget.

Az idézet olyan helyről származik, melyet a közfelfogás „hivatalosnak” tekint. A meghatározásból kiderül, hogy a *család* szó többféle realitást fejezhet ki. Egyrészt, szélesebb értelemben, vérségi kapcsolatokkal összekötött generációk nemzetségének, dinasztikusnak is nevezhető kötelékeit jelenti a fogalom, másrészt, szűkebb értelemben, rokoni szálakkal összefűzött személyek együttélését.

Érdeemes megjegyezni, hogy a 17–18. századi angol és francia enciklopédiák értelmezéseiben az együttélés és a rokonság mozzanatai még nem kapcsolódnak össze, a család szó leginkább a rokonok (együtt nem élő) együttesét jelenti, vagy – másrészt – olyan csoportot, amelyben az együtt lakó személyeket nem kapcsolja szükségképpen egybe a vérségi, házassági kötelék.³ Korántsem ez a sajátos kettősség jellemzi a mi régi Pallas lexikonunkat (1893). A Pallas a család fogalmát a jog, ezen belül is a római jog alapján határozza meg, és a fő hangsúlyt a házassági–vérségi kapcsolatokra helyezi. Az együttélés kritériuma zavaros módon illeszkedik a meghatározáshoz, mert a lexikon minden magyarázat nélkül jegyzi meg végül, hogy legtágabb értelemben a cselédeket is a családhoz szokás sorolni. Fogalmi jegyként tehát a Pallasban is megjelenik valahogy az együttélés, de jóval kezdetlegesebb módon nyer kifejtést, mint száz–kétszáz évvel idősebb angol és francia elődeiben.

² Hogy miért tekintem polgárságunkat magyarnak, arról vö. A középkori magyar város. Bp., 1980. („Magyar História”), c. könyvemet. (A kérdésre alább még visszatérek!) Az említett könyvben egyébként e tanulmány néhány gondolatát röviden kifejtettem már.

³ *Flandrin, J. L.*: Families, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Párizs, 1976. 10.

A modern magyar szociológiában az együttélés olyan kritérium, amely csak statisztikai értelemben használatos. Cseh-Szombathy L. elfogadja, hogy családot alkotnak „az együtt élő a) házaspár és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei: b) házastárs nélküli szülő és nem házas (nőtlen, hajadon) gyermekei”, de leszögezi azt is, hogy az egyébként népszámlálásokra kidolgozott statisztikai családfogalom csak a demográfiai változókra van tekintettel. A szociológus családkonceptiója más, ehhez a statisztikai adatok csak ismereteket szolgáltatnak.⁴

Az új néprajzi lexikon a vérségi és a házassági kapcsolaton alapuló, társadalmilag elismert embercsoportot tekinti családnak, az együttélés kritériumát az ún. „kiscsalád” és „nagy család” leírása kapcsán használja.⁵ Tárkány Szücs E. bővebb kifejtést ad: rámutat a társadalomnak a család szabályozásában játszott szerepére, a család jogi önállóságára, valamint arra, hogy vagyona jogilag elkülönített. Továbbá azt is erőteljesen hangsúlyozza, hogy a család olyan csoport, amely tartósan együtt él.⁶

A magyar történeti irodalomban a városi, polgári család fogalmának értelmezésével kapcsolatban igen tanulságos az a felszólítás, amelyet Szentpétery I. intézett kortársaihoz, s amelynek az a lényege, hogy a nemesi családok mellett polgári és parasztcsaládok esetében is genealógiai kutatásokra kell alapozni a családtörténeti kutatást.⁷ Ez az elképzelés összhangban van a Pallas imént idézett fogalom meghatározásával. Talán Szentpétery hatásának is köszönhetően, harminc évvel később néhány egészen kiváló, a középkori magyar polgárság történetére vonatkozó tanulmány született.⁸ Új és fontos társadalomtörténeti mondanivalójuk többé-kevésbé genealógiai kutatásokon alapszik, ma is követendőnek mondható irányzatot honosítottak meg, ám – bölcsen – megkerülik annak eldöntését, mit is kell családnak tekinteni.⁹ Nem kritikai szándékkal, hanem saját munkám világosabb megkülönböztetése céljából jegyzem meg mégis a következőt: miközben a Szentpétery esetében nyilvánvalóan archaikus, egyoldalúan a genealogikus kapcsolatokra összpontosító családkonceptió adott esetben kiváló, sőt úttörő jelentőségű tanulmányok megszületéséhez vezethetett, kétségtelennek tűnik, hogy a házassági és a vérségi kapcsolatok a feudális kori vezető rétegek gondolkodásmódjában és életformájában (fő-

⁴Családszociológiai problémák és módszerek. Bp., 1979. 30. és 32. Cseh-Szombathy a mai marxista szociológia családkonceptiójának lényegét abban látja, hogy a család és az egész társadalom kapcsolata emelendő ki, a család funkcionális jellegét hangsúlyozza.

⁵Magyar Néprajzi Lexikon. Bp., 1977. 443-ban ('család' címszó).

⁶Magyar Jogi Népszokások. Bp., 1981. 407. Vö. *Fél, E. – Hofer, T.*: Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village. Chicago, 1969., *Bodrogi T.*: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Ethnographia, 1957. 1–55.

⁷*Szentpétery I.*: Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához. *Turul*, 1944–46. 14–19.

⁸*Mályusz E. – Budai Farkas László*: Tanulmányok Budapest Múltjából. 1963. 153–187., *Kubinyi A.*: Die nürnbergger Haller in Ofen, Mitt. d. Ver. f. Gesch. d. Stadt Nürnberg. 1963–64. Klny., *Surányi B.*: Pozsonyi bíródinasztiák a XIII–XIV. században. Levéltári Közlemények. 1964. 173–186. *Kubinyi A.*: Budai és pesti családok összeköttetései a Jagelló korban. Levéltári Közlemények. 1976. 227–289., *Kubinyi A.*: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetései tükrében. Levéltári Közlemények. 1971. 204–269.

⁹*Fügedi E.*: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970., ill. *uő.*, részben erre alapozva: *Uram, királyom ...* Bp., 1974. a magyar főnemesség családi kapcsolatai kutatta hasonló eljárással.

nemesség, nemesség, nemzetségi patriciátus és polgári elit) nagyobb szerepet játszottak, mint a szegényebb polgári, nem-polgári és paraszti tömegekében. A polgári család természetének átfogó kutatásához már egyedül emiatt nélkülözhetetlen tehát a paraszti családra vonatkozó eszmefuttatások összegezése is.

Szabó I. a középkori parasztcsaládról mint a helyi közösség legkisebb egységéről beszél, és különösen bőven foglalkozik gazdasági szerepével. A ház, mutat rá, „a parasztfaluban jelképes jelentőséget nyerve, egyesítette a családot, és keretet adott a termelő és fogyasztó közösségnek”.¹⁰ A 16–17. századi jobbágycsaládokra vonatkozó, talán legfontosabb felismerés Veres É.-től származik, aki kimutatta, hogy ezeket éppen a gazdasági közösség teszi zárt egységgé, létszámukat is az együttélésből fakadó gazdasági előnyök, hátrányok határozzák meg.¹¹

E rövid áttekintés alapján azt a tanulságot lehet levonni, hogy a család fogalma koronként is, tudományszakonként is változik. A vérségi-házassági kötelék, mint a meghatározás alkotórésze, minden megközelítésben szerepel, ingadozó ellenben annak megítélése, fontos körülmény-e az együttlakás. A meghatározások egyéb elemei szemmel láthatóan a korszak és a tudományszak irányultságát tükrözik.

A néprajzi és a történeti kutatások közül, mint arra néhány éve Andorka R. már rámutatott, igen kevés vizsgálta a családok nagyságát és összetételét számszerű adatok segítségével.¹² A várostörténet bizonyos mértékig kivételt képez e jogos kritikai észrevétel alól, hiszen Paulinyi O. már 1958-ban foglalkozott, lélekszámbecslései kapcsán, a középkor végi polgári háztartásnak vagyoni viszonyok szerint változó összetételével.¹³ Család és háztartás fogalma a klasszikus várostörténeti irodalomban ugyan eléggé összemósódik, de főként Németországban, az „államtudomány” (Conring), a „politikai aritmetika” (Graunt), valamint Quételet társadalomstatistikai tanításai nyomán a múlt század végén bámulatosan sok statisztikai elemzés készült a középkor végi, koraujkori városi összeírások alapján.¹⁴ Nem lehet azonban véletlen, hogy például a németek

¹⁰ A középkori magyar falu. Bp., 1969. 210.

¹¹ A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalomban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle. 1958. 423. és *uő.* Háztartás, telek termelés viszonya a hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk. Makkai L. Bp., 1966. 367.

¹² Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. Ethnographia. 1975. 342. Ugyanitt Andorka megjegyzi, hogy *Fél E.* és *Hofer T.* 1969-ben közölt adatai Átány lakosainak háztartástípus szerinti összetételéről akkor még szinte kivételeseknek számítottak a nemzetközi irodalomban (l. 6. sz. jegyz.!).

¹³ A Garam vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. Történelmi Szemle 1958. 351–378.

¹⁴ A továbbiakban ezek közül felhasználtam: *Carrière, J.*: La population d'Aix en Provence à la fin du XVIIe siècle. Aix-en-Provence, 1958., *Schönberg, G.*: Basels Bevölkerungszahl im XV. Jahrhundert. Jb. f. Nat. ökonomie u. Statistik. 1883. 344–380., *Richter, O.*: Zur Bevölkerungs- und Vermögensstatistik Dresdens im 15. Jahrhundert. Neues Archiv f. sächsische Geschichte und Altertumskunde. 1881. 273–289., *Buomberger, F.*: Bevölkerungs- und Vermögensstatistik in der Stadt u. Landschaft Freiburg-i-Ü. um die Mitte des XV. Jahrhunderts. Bern, 1900., *Banck, R.*: Die Bevölkerungszahl der Stadt Köln in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Beiträge z. Gesch. vornämlich Kölns und der Rheinlande. Köln, 1895. 298–332. l., *Lethmate, F.*: Die Bevölkerung Münsters i.W. in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts. Münster, 1912., *Bücher, K.*: Die Bevölkerung von Frankfurt-am-Main im XIV. und XV. Jahrhundert. Sozialstatistische Studien. 1. Bd. Tübingen, 1886.,

lendülete még az első világháború előtt alábbhagyott. Valószínű, hogy az első eufória után a kutatók megérezték, egyszerűen képtelenek az efféle adathalmazok feldolgozására.¹⁵ Szükségszerű tehát, hogy a család modern statisztikai vizsgálati módszerei, a történeti demográfia, az ettől később elkülönült családdemográfia, akkor alakultak ki, amikor a társadalomtudományokban általában is tért hódított a korszerű statisztikai szemlélet. A klasszikus iskola művelői hegyeket mozgattak meg a levéltárakban, de adataik kezelésére kezdetlegesen eszközöket használtak. A mai eljárások sokkal finomabbak ugyan, de a klasszikus és a modern korszak közti különbség mégsem egyszerűsíthető arra, hogy ma fejlettebb adatelemző eljárások állnak rendelkezésre. A változás lényege – erősen leegyszerűsítve – az, hogy ma a társadalomstatisztika a vizsgálatba vont esetek szóródását vizsgálja, ami kapcsolatok, rétegződések, illeszkedések feltárására ösztönözi a kutatót, míg a hagyományos felfogás „a Quételet-féle átlagember” koncepció jegyében átlagolt és százalékot számított. A hagyományos társadalomstatisztikai szemlélet áttételesen az egyöntetűség keresésére ösztönzött, a problémák megoldása céljából lekerekített, a lehető legszelebbben alkalmazható fogalmi meghatározások kialakítását sugallja. Egyszerűbben kifejezve: régen azt nézték, mi a közös a vizsgálandó sokaságban, ma azt kell néznünk, miért és hogyan alkotnak egészt a vizsgálandó egyének, csoportok. (A problémára alább visszatérek!) Ezért Andorkával teljesen egyetértve le lehet szögezni, hogy a család történetiségét, a polgári családot is, csak tömeges mivoltában tudjuk megérteni, amihez viszont bizonyos kérdések és válaszok korszerű statisztikai megfogalmazása elengedhetetlen.

2. A polgári család szerkezete

A családról alkotott modern elképzelések többsége F. Le Play koncepciójáig vezethető vissza. Le Play, aki a Code Napoléon alkalmazásának súlyos következményeket tulajdonított, az instabil családban látta az ipari forradalom egyik tragikus következményét. Vele szemben a törzscsaládot állította mintaképül, mert szerinte ez a családtípus jellemezte a régi nyugat-európai társadalmat, egyben ez őrizte, úgymond, az igazi európai kulturális értékeket.¹⁶ Le Play a következőképpen jellemzi a törzscsaládot: Ez a család teljes mértékben az általa birtokolt és nemzedékről nemzedékre szálló házban lakott, maga a ház és a hozzá tartozó gazdasági egység mindig a legidősebb fiú öröksége lett, e fiú

Ott, C.: Bevölkerungsstatistik in der Stadt u. Landschaft Nürnberg in der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts. Berlin, 1907., *Paasche, H.*: Die städtische Bevölkerung früher Jahrhunderte. Jb. f. Nat. ökonomie u. Statistik. 1882. 303–380., *Eheberg, K. Th.*: Strassburgs Bevölkerungszahl seit Ende des XV. Jahrhunderts bis zum Gegenwart. Jb. f. Nat. ökonomie u. Statistik. 1883. 297–314. és 1884. 414–430., *Pirenne, H.*: Le dénombrement de la population d'Ypres au XVe siècle (1412–1506). Vierteljahrschr. f. Wirtschaftsgesch. 1903. 1–32. A klasszikus várostörténeti-demográfiai irodalom összefoglalását ld. *Mols, R.*: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. 1–3. k., különösen 2. k. Louvain, 1955. 1–233.

¹⁵ Bücher esetét idézve kitértem e problémára „Mit ad a matematika a történésznek?” című cikkemben. Magyar Tudomány. 1975. 33.

¹⁶ A Code Napoléon vezette be Franciaországban a gyermekek egyenlő öröklését, addig ez nem minden országrészben volt szokásos. Le Play a kiscsaládot tekintette instabilmag és társadalmilag károsnak.

már apja életében részt vett a család, mint üzem vezetésében, míg a fiatalabb fiú- és leánytestvérek a családi jövedelmekből (nem pedig a vagyontól, az alaptőkéből) kaptak hozományt. Így az elsőszülött fiú a házhoz és apja foglalkozásához kötődött, oda vitte feleségét is, vagyis a kifejlett törzscsaládban két házaspár élt. Le Play szerint ez a rend azzal a következménnyel járt, hogy a fiatalabbak szabadabban mozogtak a világban, ám ha netán nem sikerült új törzscsaládot alapítaniok, a saját család kebelében, természetesen a családfő paternalista uralma alatt, mindig menedéket találhattak. Cselédeket a törzscsalád akkor alkalmazott, ha a családtagok munkaereje nem volt elegendő, és a cselédek helyzete alig különbözött a családtagokétól. A törzscsalád tehát, még mindig Le Play-t idézve, a társadalmi béke pillére lehetett.¹⁷

Le Play valószínűleg az egyik legelső és legjellegzetesebb képviselője annak az elképzelésnek, miszerint a család régebben nagyobb volt, mint korunkban, s hogy a kiscsaládot az ipari forradalom teremtette.¹⁸ Kétségtelen, a magyar néprajztudományban és a paraszti családokkal foglalkozó történeti munkákban is viszonylag több szó esik az ún. nagycsaládokról (vagyis azokról, melyekben atyai fennhatóság alatt olykor három-négy generáció tagjai is együtt élnek), mint a szülőpárból és gyermekekből álló kiscsaládokról. Ez azt a látszatot keltheti, hogy „a múltban a parasztháztartások valóban, többségükben ilyen nagyok és bonyolult összetételűek voltak”.¹⁹

1969-ben, egy Cambridge-ben tartott és alig több, mint húsz történészt számláló kollokvium során jutottak először arra a következtetésre, hogy a régi családok sem voltak népesek, átlagosan csak 4–6 főt számláltak. P. Laslett, a kollokvium szervezője és az ott elhangzottakat tartalmazó, azóta nagy port felvert kötet szerkesztője, olyan rugalmas családmeghatározást javasolt, melynek segítségével a kellően részletes lélekszám összeírásokat kiterjedt statisztikai elemzésnek lehet alávetni.²⁰

A Laslett által javasolt meghatározásokat több, mint száz 16–19. századi angliai részletes összeíráson próbálták ki, melyek azt mutatták, hogy a preindusztriális családok, amellett, hogy kicsi a létszámuk, csupán a szülőket vagy szülőt és esetleg házasságot még nem kötött egy vagy több gyermeküket foglalják magukban, vagyis magycsaládok. A kiterjesztett, valamint a többmagú (törzs- vagy nagycsaládok) pedig még ritkábbak, mint a jelenkorban. Néhány európai plébániai összeírás adatai, melyeket a kollokvium alkalmából

¹⁷ L'Organisation de la Famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps. Párizs, 1884. 29–37. Hogy Le Play-nek nem volt egészen igaza, azt P. Bourdieu bizonyította, paradox módon éppen a Pireneusokban, vagyis Le Play kutatásainak egyik fő színhelyén. Bourdieu kimutatta, hogy a törzscsalád tovább élt a Code Napoléon bevezetése után is, a régi szokásjogi örökösödési rendszer erősebbnek bizonyult mint a törvény, azaz itt a kiscsalád nem váltotta fel a hagyományos családfórmát. Ld. Les stratégies matrimoniales dans le système de la reproduction. Annales. E.S.C. 1972. 1105–1127.

¹⁸ Erre nálunk *Andorka*: Paraszti családszervezet. 341. mutatott rá. Uj. ld. Le Play család-típológiájának bemutatását is.

¹⁹ *Andorka* i. m. 341. E kérdésben egy új kézikönyv, *Balassa I. – Ortutay Gy.*: Magyar Néprajz. Bp., 1979. 46–48. is igen óvatosan foglal állást.

²⁰ Household and family in past time. Ed. P. Laslett and R. Wall. Cambridge, 1972. Laslett hosszú bevezetésben adta közre meghatározását, mely egy ideográfiái leíró módszerből és egy táblázatos nomenklatúra rendszerből áll. Mindkettőt közli *Andorka* i. m. 344–347. A továbbiakban az *Andorka* által bevezetett magyar szakkifejezéseket használom.

a Laslett által kidolgozott formulák alapján dolgoztak fel, alátámasztották ezt a megfigyelést, és arra engedtek következtetni, hogy Európában is 4–6 fő a preindusztriális családok átlagos létszáma, szerkezetük pedig szintén egyszerű, csupán a családi magból állnak.²¹

Kassa 1549-ben készült lélekösszeírása olyan részletes a város első negyedében, hogy itt sikerült alkalmaznom a Laslett által javasolt leíró módszert. (A forrásokat az 1. függelékben mutatom be!) A módszer statisztikai természetű, alapegységnek az együttlakók csoportját tekinti, ez a háztartás. A háztartás tagjai között első helyen áll a családfő és felesége, valamint társadalmilag elismert gyermekeik. Második helyen következnek a többi, velük lakó rokonok (ezeket vérségi vagy házassági kötelék köti a maghoz), míg harmadik helyen áll valamennyi szolga és egyéb nem-rokon személy, aki az előbb felsoroltakkal lakik.²² Laslett meghatározása tehát az együtt lakó személyek csoportjából indul ki, ez lényegében a háztartás (több, közös fedél alatt lakó háztartás alkotja a háznépet), magának a háztartásnak a szerkezetét pedig a család szerkezete határozza meg.

A kassai adatok határozottan alátámasztják a cambridge-i kollokvium megállapítását. Az 1549-es összeírás azt mutatja, hogy többcsaládos háztartásból egy sem akadt, a bővebbnek mondható kiterjesztett család-háztartások alig több, mint 3 százalékot tesznek ki. Ez utóbbiakban a házaspár valamelyik tagjának rokona is jelen van, s a kassai családszervezet kétségtelen érdekessége, hogy a rokonok többsége e néhány esetben oldalági, nem pedig felmenő vagy lemenő.²³ A lényeg viszont az, hogy a vizsgálatba bevonható kassai háztartások több, mint 80 százaléka egyszerű, a mag köré szerveződő család-háztartás, melyben rokonok nem élnek. A háztartások átlagos létszáma alig haladja meg a 4 főt. (2. függelék 1. táblázat. Valamennyi önállóan idézendő táblázat ebben a függelékben van, ezért a továbbiakban csak a táblázat számára hivatkozom.)²⁴

Az adatok feltűnően nagy egyöntetűséget sugallnak. Kassán 1549-ben és 1554-ben is a háztartások átlagléttszáma 4–6 fő körül volt, vagyis nincs különbség ebből a szempontból az ismert 14–16. századi európai városi adatokhoz képest (2. táblázat). A

²¹ *Andorka* i. m. 348., 350., 351–52.

²² *Household and family*. 24–26.

²³ Az *Andorka* által leírt két magyar 18. századi községben és a többi európai példában az oldalági rokonok kevésbé jellemzők e családtípusra. I. m. 350.

²⁴ Nem kerülhetem el, hogy itt egy személyesebb természetű megjegyzést tegyek. Említett megfigyelésemig már a kassai társadalommal foglalkozó tanulmányaimban eljutottam. Szerepel 1975-ben megvédett kandidátusi disszertációm, valamint két tanulmányban, melyek közül csak az egyik jelent meg, 1976-ban. (*Die Stadt Kaschau und ihre Bevölkerung im 16. Jahrhundert. Historisch-demographische Mitteilungen*. Red. J. Kovacsics. Bp., 1976. 155–156.) Itt közöltem a most hivatkozott táblázat első változatát. Másik, kéziratban maradt tanulmányom szövegét, mely a kassaiakkal párhuzamos, Sziget mezővárosra vonatkozó adatokat is tartalmazott. átadtam P. Laslett-nek, aki ennek alapján eredményeimet két ízben is használta: *Characteristics of the Western family considered over time. Family life and illicit love in earlier generations*. Cambridge, 1977. 1.2. tábla, valamint *The Stem Family and its Privileged Position. Statistical Studies of Historical Social Structure*. Ed. K.W. Wachtel. New York, 1978. 89. A Laslett-féle közlésekkel kapcsolatban két javítást kell tennem. Az egyik: nem tőlem származik az a megállapítás, hogy a kassaiakkal párhuzamosan közölt szigeti adatok „are regarded as a little suspect”. (A Sziget mezővárossal foglalkozó részeket ld. alább a 627. laptól!). Másik megjegyzésem: a Laslettnél látható arányok a szóban forgó táblázat új változatában módosultak, amiről bővebben l. alább 616–617.

klasszikus várostörténeti felfogás szerint – mint ismeretes – 4–5 fős átlagokkal kell számolni.²⁵ A gondolatot K. Bücher már majd száz évvel ezelőtt kifejtette, amikor arról a *typische Gleichartigkeit*-ről írt, mely a polgári háztartást jellemzi.²⁶ Büchnernek ez a – mint már utaltam rá – Quételet hatása alatt keletkezett felfogása feljogosított arra, hogy egy reprezentatívnak tekinthető polgárlista alapján, a híres 4,68 fős (az 1449-es nürnbergi összeírásból kalkulált) szorzószámot alkalmazva, egyszerű lélekszámbecslést lehessen készíteni.²⁷ A háztartásátlag-szorzószám használata elvileg azt sugallja, hogy minden polgári háztartás többé-kevésbé hasonló (a háztartáslétszámok szórása kicsi), vagyis a társadalom gyakorlatilag rétegezetlen. Minthogy effajta „beszorzásokat” történészeink még a közelmúltban is nagy előszeretettel alkalmaztak, nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, az ilyen manipuláció akarva-akaratlanul ideológiai megfontolást takar, a Bücher által képviselt, elavult, 19. századi társadalomszemléletet tartja életben, újítja meg.

A látszat szerint mintha a cambridge-i kollokvium is ezt a szemléletet vitte volna tovább, sőt mintha még a falvakra is kiterjesztette volna. Valóban jelentős, szerencsés, de egyben sajnálatos fordulat történt ekkor.²⁸ Sajnálatos azért, mert az igen sok eredeti adatot, alapvető megállapítást tartalmazó *Household and family* kötetet, különösen pedig Laslettet számos bíráló érte, melyek néhány lényeges újdonságról egyszerűen elterelték a figyelmet. Szerencsés fordulatról ellenben azért lehet beszélni, mert a családtörténet iránt éppen a hetvenes években feléledt érdeklődés a viták következtében fokozódott. Laslett gondolatai tehát végeredményben határozott lökést adtak a modern családtörténeti koncepció kialakításához.²⁹ Ám ez a koncepció, mint látni fogjuk, ma még nem létezik.

²⁵ *Mols*: Introduction 2.k. 100–104.

²⁶ *Bücher*, Frankfurt am Main, 37.: „Die Haushaltung, jener überausdenkbare und schwankende Begriff unserer Zahlkärten, fällt im Mittelalter völlig mit der Familie zusammen. Ihr gehören nur der Hausvater mit Weib und Kindern, und ausserdem die der Familie vollständig eingegliederten Dienstboten und gewerblichen Hilfsarbeiter an.”

²⁷ Bücher felfogását élesen bírálta *Paulinyi*: A Garam vidéki bányavárosok, 367–368. Rámutatott, hogy a háztartás létszáma az általa „plebejus” elemnek nevezett rétegben lényegesen alacsonyabb, mint a „polgárság” körében. Magam egy módszerbeli problémára hívtam fel a figyelmet: Kassán a Conscr. 1554 és az 1557. évi adójegyzék egybevetéséből kiderült, tarthatatlan a régi gyakorlat, amely szerint minden adófizetőt háztartásfőnek kell tekinteni és „be kell szorozni” egy koefficienssel. (Die Stadt Kaschau. 159–166.)

²⁸ *Laslett* már híres könyvében – *The world we have lost*. New York, 1965. 89–92. – hangsúlyozta, hogy Angliában mindig a magcsalád típusa volt az uralkodó. *Wrigley* is a családnagyság zsgorodásáról ír, amely a 17. században kezdődött volna! (Népesedés és történelem. Bp., 1973. 115. Az angol kiadás éve 1969!)

²⁹ A családtörténeti kutatásokban tehát 1972 mondható fordulópontnak (*Household and family*). Ezt mutatják a bibliográfiai adatok is. Két monográfia volt az előfutár: *Goubert, P.*: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*. 1–2. k. Párizs, 1960. és *LeRoy Ladurie, E.*: *Les paysans du Languedoc*. 1–2. k. Párizs, 1966. Megjelent a *Population in history*. Ed. D. V. Glass és D.E.C. Eversley, London, 1965. – benne *Hajnal* még idézendő tanulmányával. Berkner L. K. alapvető tanulmányai egyidősek a *Laslett–Wall* kötettel: *The Stem family and the developmental cycle of the peasant household: an 18 century Austrian example*. *American Historical Review*. 1972. 398–418. és *Rural family organization in Europe: a problem in comparative history*. *Peasant Studies Newsletter*. 1972. 145–155. Sorban jelentek meg a nagy folyóiratok családtörténeti különszámai: *The Journal of Interdisciplinary History*. 1971. és 1975., *Annales*, E.S.C. 1972., *Annales de Demographie Historique*. 1973. és 1974. *Geschichte und Gesellschaft*. 1975., *Daedalus*, 1977. *American Journal of Sociology*. 1977. 1976. óta jelenik meg folyamatosan a *Journal of Family History: Studies in Family, Kinship and*

Miért nem hasonlítható a Laslett és köre által képviselt felfogás a hagyományos (Bücher és követői) szemlélethez? Mik az említett vita tanulságai? Kezdjük az utóbbi kérdéssel.

A bírálók többsége elismeri, hogy Laslett munkássága elméleti téren azért jelentős, mert a háztartással és a családdal kapcsolatos régebbi elképzelések (mítoszok) történeti kritikájához vezetett, módszertani téren pedig az az eredménye, hogy nagy mennyiségű kvantifikálható adatot halmozott fel. Egy-egy adott közösség háztartásainak szerkezetét különféle jegyzékek (összeírások, adójegyzékek) segítségével, pillanatkép formájában, statisztikai eszközökkel lehet most már vizsgálni.³⁰

A bírálatok a családszerkezet felfogásával kapcsolatosak. Azt vetik a Laslett-tábor szemére, hogy a rokonsági kapcsolatokat és a generációk egymást követését tekinti a családszerkezet döntő kritériumának, amihez másodikként az együttlakás kritériuma járul. Vagyis Laslett azért jutott arra a következtetésre, hogy statisztikai pillanatképeiben a magcsaládok mindig túlsúlyban vannak, mert az általa elképzelt családszerkezet formális, és kevés szempontot vesz figyelembe (csak a statisztikákkal és a család mint elszigetelt egyed fejlődésével foglalkozik).³¹

Laslett legélesebb és legkonceptiózusabb bírálója L. K. Berkner.³² Kifogásai igen súlyosak, érintik a forráskezelés módját, az átlagolás eljárását. Felveti Berkner azt is, hogy vajon a család vizsgálható-e állapotában, továbbá hogy mi az összefüggés a család szerkeze és a termelésben, a társadalmi tagozódásban elfoglalt helye között.³³ Minthogy e kifogások közvetlenül érintik a kassai és a hozzájuk hasonló források elemzését, nem térhetek ki ismertetésük elől.

Demography. A további fontos tanulmánykötetek, monográfiák közül említem még: *Shorter, E.*: The making of the modern family. New York, 1975., *The family in history. Interdisciplinary essays* ed. by T.K. Rabb and R.I. Rotberg. New York, 1973., *Family and inheritance*. Ed. J. Goody, J. Thirsk. E.P. Thompson. Cambridge, 1976., *Flandrin: Familles*. (ld. 3. jegyz.). *Famille et parenté dans l'Occident médiéval*. Red. J. Duby et J. LeGoff. Paris, 1977., valamint *L. Stone: The Family, Sex and Marriage in England, 1500–1800*. London, 1977. A Laslett közreműködésével kiadott két kötetről ld. 24. jegyz., *Population patterns in the past*. Ed. R.B. Lee. New York, 1977., *Herlihy D.–Klapisch-Zuber, Chr.*: Les Toscans et leurs familles. Paris, 1978. stb. 1975-ig irodalmi áttekintést ad *Hareven T. K.*: Geschichte u. Gessellschaft. 1975. 370–386. Ezt követően ld. *The Journal of Family History*, valamint *G. L. Soliday: History of Family and Kinship: A Select International Bibliography*. New York, 1920.

³⁰ Ld. *Medick, H.*: The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism. *Social History*. 1976. 292., *Verdon, M.*: The stem family. *Toward a general theory*. *Journ. of Int.disc. Hist.* 1979. 88., *Collomp, A.*: Ménage et famille: études comparatives sur la dimension et la structure de groupe domestique. *Annales. E.S.C.* 1974. A nem idézett kritikákról vö. *Medick* 292. 5. sz. jegyz.

³¹ *Medick* 294., *Verdon* 88., *Collomp* 779.

³² Ld. fentebb 29. sz. jegyz., továbbá *The use and misuse of census data for the historical analysis of family structure*. *Journ. of Int. disc. Hist.* 1975. 721–739. A *Berkner*éhoz hasonló élességgel polemizál *Hareven, T.K.* a *History and Theory*-ban. 1975. 242–251. *Laslett* a *Berkner* által felvetettek egy részére a törzscsalád hipotézisről írt munkájában válaszol, szintén igen élesen (ld. fentebb, 24. sz. jegyz.).

³³ Ilyen tartalmú bírálatnak, mint látni fogjuk, Berkner mellett mások is hangot adnak.

1. Berkner szerint kétséges, valóban Laslett határozza-e meg a háztartás fogalmát. Szerinte gyakorlatilag arról van szó, hogy azt a „blokkot” tekinti háztartásnak, amelyben a rendelkezésére álló egykori lista szerzője elhelyezte az egyéneket. Így a meghatározásban az együttlakást tekinti elsődrendű és valóban döntő kritériumnak. Márpedig – így Berkner – a háztartás aktuális szervezetét egy sor tényező figyelembevételével (közös fogyasztás és termelés, rokonságban lévő csoportok lakóhelyi közössége stb.) alapján lehet meghatározni.³⁴

2. Kérdések, ellenvetések merültek fel a száz angol és a velük együtt vizsgált néhány 16–18. századi európai összeírás hasonló 4–5 fős háztartásátlagai kapcsán. Mit mond az átlag a társadalmi tagozódás kutatójának? Kérdés az is, hogy egy-egy közösségben más közösségekhez képest vajon a reális családok létszámai ugyanolyan csekély mértékben térnek-e el, mint a háztartások létszámai. Másszóval az átlag, az MHS (*mean household size*), nem tükrözi azt, milyen a háztartás szerkezete, például a háztartás létszámának alacsony átlaga nem feltétlenül jelez magcsaládot. Így, bár adott esetben igen egyszerű kiszámítani a háztartások átlaglétszámát, ez a mutató alig fejez ki valamit.³⁵

3. Az átlaglétszám (MHS) értelmezése szorosan kapcsolódik Berkner és a többi kritikus további súlyos észrevételéhez: a családot csak folyamatként lehet szemlélni. Ezúttal Laslett család-tipológiájáról van szó. Az „egyszerű” a „kiterjesztett” vagy „többcsaládos” háztartást Berkner szerint úgy fogják fel Laslették, mintha különböző család-szerkezetek lennének, holott ezek nem típusok, hanem fejlődési fázisok, amelyeken egy adott család fennállása folyamán egymás után végigmehet. Éppen ez az oka annak, hogy a háztartást nem lehet elszigetelt egységként vizsgálni. A család, a háztartás bonyolultsága egyrészt attól a fejlődési szakasztól függ, amelyben éppen található, másrészt függ a családon belüli és a környezetben ható körülményektől. A fejlődési ciklust a következők határozzák meg: a) mekkora a termékenység, a házasodás, a halandóság mértéke; mindez kihat a populáció korösszetételére, b) milyenek a kulturális normák, c) milyenek az általános társadalmi folyamatok (indusztrializáció, urbanizáció stb.). Mindez gyakorlatilag azt jelenti, hogy ugyanaz a család élhet többcsaládos háztartásként, majd – az apa elhunytával – „kiterjesztett” család-háztartásként, átalakulhat „magcsaláddá”, amikor az anya is eltávozik, és magára marad a második generáció. Később viszont, mintegy húsz év múlva, ha majd a harmadik generáció férfitagja megnősül, ismét többcsaládos háztartássá változhat, feltéve, hogy az ifjú házások nem hagyják el a szülői házat.³⁶

4. Az előbbiekhöz képest kisebb hangsúllyal vetik fel a bírálók azt a szempontot, miszerint a család-háztartás összetételét a vagyoni-társadalmi helyzet is meghatározza. E gondolat igazi kifejtése az 1427-es firenzei catastoról írott könyvben található meg.³⁷

³⁴ Berkner: Use and misuse. 722. és 726–27. Megjegyzi még, hogy a Laslett-féle megkülönböztetés városban (!) helyén való, mert ott valóban több egymással kapcsolatban nem levő és nem is együttműködő háztartás élhet egy fedél alatt (726.).

³⁵ Berkner: The stem family 417. Flandrin 59., Collomp 779–781., Wheaton, R.: Family and kinship in Western Europe. The problem of the joint family household. Journ. of Int. disc. Hist. 19/5. 606.

³⁶ Berkner: Use and misuse. 729. és 736., Stem family. 399 és 405., Hareven 245., Wheaton 606., Collomp 781–82.

³⁷ Berkner: Stem family. 408., Hareven 246. Collomp 780. Herlihy–Klapisch könyvét (I. fentebb 29. sz. jegyz.!) részletesen ismertettem Városok és tömegek c. cikkemben. (Történelmi Szemle. 1982.)

Nem kétséges, az utóbbi idők egyik legtanulságosabb módszertani vitája zajlott le egy frissen felmerült, döntően történeti problematika körül. Két egymással kevésbé érintkező, elvileg eltérő álláspont került szembe egymással. Az egyik tábor (Laslett) szerkezetet lát maga előtt, mely annyira elterjedt, hogy viszonylag kevés dolgot, igaz, nagyon lényeges dolgokat, néhány statisztikai természetű, sok évszázadra és Európa több régiójára kiterjedő evidenciát lehet leírni a segítségével. A Laslett-féle koncepció a családot elsősorban mint fizikai reprodukcióra létesült csoportot határozza meg.^{3 8}

Berkner és tábor a szerkezet elképzelésével a család mint folyamat elképzelését helyezi szembe. Emiatt jelentős fogalmi bonyodalmak keletkeznek, és a kritikák, tanulmányok ellentmondó és kusza szövegeiben a szűkebb szakmai berkeken kívül álló olvasó bajosan igazodik el. Laslett és Berkner felfogása nem kibékíthetetlen, hanem összeegyeztethetetlen. Laslett néhány kritériumra összpontosít, amikkel Berkner a multifunkcionális egységként felfogott családot állítja szembe, mely együtt lakó személyek csoportja, egyszersmind a gyermekek szocializációjának, a reprodukciónak, a termelésnek, az elosztásnak, a fogyasztásnak a csomópontja. A családkoncepció ezáltal jóval tartalmasabb lesz, azonban csökken a széles körű egybevetés lehetősége. Nemcsak a család reprodukciós szakasza (ciklusa), hanem az összes többi szerep is kölcsönhatásban, de mégis eltérő erővel változhat, más-más szakaszon mehetnek át adott időpontban, ezért a történész képtelen arra, hogy minden szerepet egyszerre, folyamatában mérjen, értékeljen és vessen egybe. A széles körű összehasonlítás során tehát a statisztikai evidenciának csak korlátozott értelme lehet.

Az iménti felfogások, a vita végeredményben nem csupán azt mutatják, hogy két egyaránt túlhajtott nézet áll egymással szemben, hanem azt is, hogy a társadalomtudományok, mint fentebb is hangsúlyoztam, ma alkalmatlanok olyan családkoncepció kidolgozására, amelyet a történettudomány is átvehet. E súlyos negatívum ellenére sem lehet kitarítani – a „jobb nincs!” érvével – a hagyományos gondolkodásmód mellett. A Bücher-féle felfogás illúzióra épül, arra, hogy a számok, mint magukért való tények, a fogalmi úton meghatározott családot társadalomtörténeti teljességként fejezik ki. Ebben a tekintetben Laslett is, Berkner is, új szemlélet képviselői. Egyrészt kevesebbet várnak a statisztikai eszközökkel kifejezhető realitásoktól (tisztában vannak a mérhetőség korlátaival), másrészt fejlett módszereket használnak a tömeges jelenségek elemzésére. A szűkebbre vont keretek között – a statisztika immár csak a megismerés egyik kiterjedése – sokkal teljesebb, gazdagabb értékelésre törekszenek.

Végül két megjegyzés: a modern statisztikai felfogás a családot rendszerként jeleníti meg. Ebben az esetben a fogalmi meghatározásokra változatlanul szükség van ugyan, ám azok többé nem végcélok, hanem inkább kiindulópontok, közbenső állomások. A figyelem eltolódik, a fogalmi meghatározás nem egy esetben feltevéssé válik, melyet a rendszer vizsgálata során újból és újból ellenőrizni, adott esetben módosítani kell. Másfelől azonban a család nem fogható fel pusztán rendszerként, sőt nem tekinthető sajátosan gazdasági, etikai, jogi, kulturális egységnek sem. A család végső soron az egyének legkülönbözőbb, egymásra ható cselekvéseinek tartománya, az egyén társadalmi életének székhelye. A család, különösen pedig a városi család, az egyén szempontjából folyamatos

^{3 8} Verdon 90.

változást, születő és megszűnő, szorosabb és lazább társadalmi kapcsolatokat jelent, rendszernek, egységnek csak ezzel a korlátozással tekinthető.

A kassai összeírások alább következő elemzéseikhez mindezek alapján a következő gyakorlati szempontokat kell rögzítenem:

1. A polgári család kutatásában a Laslett által kínált értelmezés csupán az elemzés kiindulópontja lehet, nem pedig végcélja.
2. Tisztázandó, mi a válasz azokra a kételyekre, melyeket Berkner fogalmazott meg a kassaihoz hasonló összeírásokkal kapcsolatban.
3. A polgári családot olyan szerkezetként kell leírni, amely magában foglalja ciklikus változásainak lehetséges kereteit.
4. Vizsgálni kell a család-háztartás helyét a városi társadalom egészében.

3. A polgári család-háztartás (Conscr. 1549. I. negyed)

Minthogy kritikussai nem vetették el Laslett tipológiáját és leíró módszerét, a továbbiakban is ehhez igazodom.³⁹ Megismétlem: Laslett nyomán a család-háztartást egyrészt együtt lakó személyek csoportjaként fogom fel, másrészt a csoport magjának azt tekintem, amelyet házassági-vérségi kötelék fűz össze. A Conscr. 1549 pillanatfelvétele az egyszerű család-háztartás nagy fölényét sugallta. Kérdés, lehet-e következtetni a polgári család változásaira (fejlődési ciklusok)? mi jellemzi a polgári háztartást? mi az értéke a város egyetlen negyedére vonatkozó részletes összeírásnak (a forrás validitása és reprezentatív volta)? meddig nőhet a polgári háztartás?

3.1. A család mint folyamat

Elvileg azt kell eldönteni, hogy a kassai egyszerű család-háztartások átalakulhattak-e többcsaládos család-háztartásokká, más terminológiával kifejezve törzscsaláddá vagy nagycsaláddá. (A két terminológia nem fedi egymást egészen!) A vita tanulsága szerint a százalékarány nem mond sokat, és sajnos pillanatfelvételünket nem követte másik. Felvethető, talán nem is szükségszerű, hogy a családok óriási többsége 1549-ben éppen a magcsalád fejlődési szakaszában volt.⁴⁰ Az is felmerül, tisztázandó lenne, milyen család-típust tart a társadalom kívánatosnak. Lehetséges, hogy miközben a pillanatfelvétel az egyszerű család-háztartás túlsúlyát mutatja, a polgárság a gazdagok felé néz, és azt látja, hogy az elit összetett család-háztartásokban él, ezért maga is ilyen szeretne létrehozni.⁴¹

³⁹ Berkner: Use and misuse. 729. is hangsúlyozza, nem ellenzi a Laslett-féle osztályozást.

⁴⁰ Berkner: Stem family. 406–407.

⁴¹ Az előbbinél bonyolultabb problémáról van szó. Felvetődik, szükségszerű-e, hogy egy városban minden réteg az elit preferenciáit kövesse. Ezzel egyben elhatárolom magam Wheaton: Family and kinship megállapításaitól (610–612.).

⁴² Az egyetlen, általam korábban többmagúnak tekintett forma leírása a forrásban kétes, ezért *in extenso* közlöm:

*in domo Hanrosné
Sebastianus
uxor
Angaliza cum filiabus 2*

Forrásunk válasza egyértelmű: a kassai család kiscsalád. A következtetést több körülmény mérlegelése alapján lehet levonni. Mint már láttuk (1. táblázat), az egyszerű család-háztartás mellett csak a főként oldalági rokonnal kiterjesztett formának volt némi jelentősége, többmagú család-háztartás nem fordul elő.^{4 2} Ebbe a fejlődési szakaszba tehát mintha a családok egyszerűen nem jutottak volna el.^{4 3} Ez azonban csupán gyakorlati megfigyelés.

A kiscsalád forma általános voltára lehet következtetni abból is, hogy az összetettebb formát a család elméletileg sem érthette el. A család növekedésének a társadalmi körülmények minden korban és minden közegben határt szabnak, amelyen túl nem képes terjeszkedni.^{4 4} A számok oldaláról nézve a kassai családok szerkezete akkor változott volna lényegesen, ha elvileg legalább a törzscsaládi forma megvalósul. Ennek azonban jóformán még a nyomait sem találjuk, hiszen házassággyermekével élő magányos szülő mindössze két háztartásban fordul elő. A család átlagos összetétele (2. táblázat), amely gyakorlatilag valóban a szülőkből és a gyermekekből álló magra szűkül, ugyanezt támasztja alá. Három generáció együttélésére pedig csupán két esetet találhatunk (3. táblázat).

A kiscsalád szerkezetét esetünkben döntően meghatározza, hogy kevesebb utódot nevel fel, mint amennyi a polgári lakosság létszámának akárcsak fenntartásához is elegendő lenne. Bár a gyermektelen családok alig tesznek ki 20 százalékot, a nemek és a korcsoportok alapján végezhető egybevetésből kiderül, hogy olyan családokban, amelyekben serdült fiú élt, nem vagy alig fordul elő az 5–12 éves korcsoportba tartozó gyermek, vagy serdült leány. (3. függelék 2. pont. A korcsoportokról ld. alább!) Az összeírt gyermekek mintegy 38 százaléka élt többgyermekes (3 vagy több gyermek) családban.^{4 5} Másként kifejezve, az 1–2 gyermekes családok aránya 81,4 százalék.

Az összeírás adatai segítségével készíthető demográfiai modell azt sugallja, hogy a természetes növekedés elméleti rátája negatív. Változatlan körülmények mellett az

A két leányával szereplő Angaliza asszonyról nem világos, hogy rokona-e Sebastianus feleségének. Minthogy ezt a körülményt 1976-ban elmulasztottam mérlegelni, korábbi cikkem és a Laslett által is közölt vonatkozó adatom téves! Az újbóli ellenőrzés után egyébként az 1. táblázat néhány további adatát is javítottam! (Vö. fentebb 24. sz. jegyz.)

^{4 3} A „többcsaládos” fázis intenzív jelenlétére már a típus 20–40 százalékos előfordulása alapján következtetni lehetett volna. Vö. *Andorka* 350–351.

^{4 4} *Verdon* 91.: „A residential group changes its composition over time, but, in a comparative perspective, the group's composition rarely surpasses a certain level.”

^{4 5} Ezek az arányok érdekes, bár inkább csak távolról orientáló megvilágítást kapnak néhány mai magyarországi adat fényében. 1970-ben a) a gyermektelen házaspárból álló családmagok aránya 22,5 százalékot tett ki a családmagok között. b) Az 1–2 gyermekesek aránya 86,6 százalék a gyermekesek között. A két aránnyal kapcsolatban Cseh-Szombathy megjegyzi, hogy ad a) Az 1970-es adat a népesség előregedésével, az idősebb korcsoportokhoz tartozók számának és arányának növekedésével függ össze; ad b) a születésszám csökkenése és alacsony szinten való stagnálása a családok gyermekszám szerinti megoszlásában érzékelteti hatását. (A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. *A változó család.* 34–366.) A kassai adatokkal való közvetlen összehasonlítás két okból eleve lehetetlen. Egyrészt 1970-ben a gyermekek korhatárát 15 éves kornál vonták meg, míg 1549-ben akár 30 évesek is lehettek közöttük, másrészt 1549-es adatainkból hiányoznak az 5 évnél fiatalabbak. Mégis, ha meggondoljuk, hogy a két eltérés valamilyen kiküszöbölése elvileg a különbségek csökkenését, az arányok kiegyenlítődéset eredményezné inkább, akkor annyit talán meg lehet kockáztatni, hogy az idézett adatokból ítélve a kassai polgárság nem lehetett a természetes demográfiai növekedés állapotában.

1. negyed lélekszáma már 88 év alatt a felére csökkent volna. (3. függelék 3. pont.)⁴⁶

A családi ciklus és a reprodukció eddig látott kassai sajátosságai mellé kell állítani azt a megfigyelést is, hogy az első házasságukat kötő nők és férfiak átlagos életkora között nagy a különbség. Sajnos, forrásunk a lakosság kor megoszlásával kapcsolatban csak egyetlen megkülönböztetést tesz, a gyermekek között elkülöníti a serdülteket és a kiskorú gyermekeket. (L. 1. függelék!) Jóllehet a korhatárokat a forrásból nem sikerült megállapítani, megítélésem szerint ez a megkezdett 13. évnél lehetett.⁴⁷ A gyermekek alacsony száma alapján egyébként az a feltevésem, hogy a legkisebbeket nem írták össze. Európai városi összehasonlító adatok és a halandósági tábla segítségével készített becslés egybehangzóan azt jelzik, hogy az 5 évesnél fiatalabbakról lehetett szó, akiknek száma így, hipotézisem szerint nem lehetett magas.⁴⁸

Valóban szerencse, hogy az összeírás készítője ebben a városnegyedben külön választotta a két korosztályt (4. táblázat). Másként nehéz lett volna kideríteni, miért számoltak össze 91 fiút és csak 46 leányt. Az aránytalanságot a serdülteknél (nagykorúaknál) kimutatható eltérés magyarázza, mert a serdült lányok száma jóval alacsonyabb, mint a fiuké, miközben a kiskorúak nem szerinti megoszlása nagyjából egyformának látszik.⁴⁹ Minthogy a kiscsaládi formából Kassán általában nem volt továbblépés összetett családforma felé, a polgárgyermekek, legkésőbb házasságkötésük alkalmával el kellett, hogy hagyják a szülői házat. Az első házasság kötésekor jellemző nemenkénti átlagéletkorra csupán feltevések útján következtethetünk. Az először házasulandó fiúk valószínű átlagos életkorát a magyarországi városi viszonyok ismeretében 28–30 évre lehet tenni.⁵⁰ Ebből

⁴⁶ Az említett demográfiai modell elkészítéséhez a következő publikációkat használtam: Köves P.–Párniczky G.: Általános statisztika. Bp., 1973. 741–745., Acsády Gy.: A középkor magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. Történeti-statisztikai évkönyv 1964–64. Bp., 1965. 21–22. és 29–31., Dupaquier, J.–Demouet, M.: Ce qui fait les familles nombreuses. Annales E.S.C. 1972. 1025–1045. (különösen a 1035-től!), Térissse, M.: A propos de démographie médiévale. Annales. E.S.C. 1975. 680–683., Devroey, J.–P.: Les méthodes d'analyse démographique des polyptiques du Haut-Moyen Age. Acta Historica Bruxellensia. 1981. 81–88. Megjegyzem, hogy a Térissse által adott halandósági tábla részlete némileg eltér az Acsádyétól, ám ugyanakkor azt fejezi ki mégis – éppen Nemeskéry–Acsády eredményeire hivatkozva –, hogy gyakorlatilag ez a fajta halandóság jellemezte egész Európát a 10. és 18. század között. (681.).

⁴⁷ A budai jogkönyv két esetben 12 éves korban határozza meg a kiskorúság határát. (Das Ofner Stadrecht. Hrg. K. Molloy. Bp., 1959. 295. cikk, 371. cikk a 157., ill. a 181. l-on. Az előbbi cikkely 10 és 12, az utóbbi 12 és 14 évben szabja meg a határt, az alacsonyabb korhatárt a leányokra értve!) A Hármaskönyv szerint törvényes (serdült) korúak azok a férfiak és nők, akik 12 évesek. (Bp., 1897. I.r. III. cím a 195. l-on.)

⁴⁸ 3. függelék 1. pont. A függelék elkészítéséhez használt irodalomra vonatkozóan l. fentebb, 15. sz. jegyz.!

⁴⁹ A kiskorú fiúk javára mutató egyébként is csekélyebb többlet feltehetően kiegyenlítődik az „ismeretlen neműek” köréből.

⁵⁰ A 15. század első fele, a céhes keretek fokozatos megmerevedése óta ennyi idő telt el, mire egy mesterlegény, az inaskodás éveit is beszámítva, önállósította magát. Hasonlóan hosszú idő telt el, mire egy jobb- vagy jómódú polgárfiú abbahagyta egyetemi tanulmányait (Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. 150–154., Budapest története. 2.k. Bp., 1973. 182. szerző Kubinyi A.).

kiindulva Kassán az első ízben házasságra lépő leányok átlagos életkorát 19–21 évre becsülhetjük.⁵¹ Vagyis nagy a korkülönbség a házasfelek között.

Összegezve, Kassa 1. negyedében, 1549-ben a következő körülmények befolyásolták döntően a polgári családok ciklikus fejlődését: A kiscsalád (egyszerű család-háztartás) nem alakult törzs- vagy nagycsaláddá (többszörös család-háztartássá); a gyermekek kis száma miatt a család nem volt képes önmaga reprodukciójára; az első házasság kötésekor jellemző átlagéletkor a férfiaknál jelentősen magasabb volt, amiből az következik, hogy a házasságok viszonylag rövid élettartamúak.

3.2. A polgári háztartás

A háztartásnak a családnál magasabb létszáma főként (de nem egyedül!) a férfi munkaerő jelenlétével magyarázható (5. táblázat). A nagykorú fiúk nagyobb száma miatt a férfiak már egyébként is túlsúlyban vannak a családok számottevő részében, a férfiak fölénye azonban az utóbbi körülmény miatt, a háztartás keretei között, még határozottabbá válik (5/b. táblázat). A nagykorú fiúk és a felnőtt férfi szolgák (legények: *servi* és *servitores*) együttes előfordulását kutatva kiderül, hogy inkább ott találni idegen férfi munkaerőt, ahol hiányzik a nagykorú fiú (6. táblázat). Ebből az következik, hogy a polgári család fejlődése – jóllehet nem haladta meg az egyszerű család-háztartás ciklusát – természetesen magában foglalt egy olyan időszakot, amikor a hiányzó gyermeki munkaerőt idegennel pótolták, s az idegen munkaerő elsősorban férfi munkaerő volt. A női cselédek fele ugyancsak gyermektelen háztartásokban található.⁵²

3.3. Az 1. negyed Kassa társadalmában (1549–1554)

A háztartáslétszámok egybevetése alapján végzett becslés próbái azt mutatják, hogy az 1. negyed adatai az egész városra jellemzőek 1549-ben is, 1554-ben is. (4. függelék) A háztartáslétszámok szóródása – az említett próbákkal gyakorlatilag ezt vizsgálom – hasonló.

Nem ilyen egyértelmű a mérések eredménye a háztartások szerkezetének vizsgálatakor. A Conscr. 1549 és 1554 alapján a fegyverképesek (13 éves vagy idősebb férfiak) és a fegyverképtelenek (gyermekek, nők, nőcselédek) háztartásonkénti arányát lehet megállapítani. Ezek az arányok már ingadozást mutatnak az egyes negyedek között is,

⁵¹ Az $x=(ay)/b$ összefüggés alapján, ahol x az első házasságokra lépő lányok, y a házasulandó fiúk átlagos életkora, $a = 29$ serdült leány, $b = 67$ serdült fiú (a 3. táblázat adatai!). x annyi évet jelent, ahányat a serdült–nagykorú korhatárhoz (12 év) kell hozzáadni. Függvénykapcsolatról van szó, amelynek értelmében például 32 éves férfi felesége 22 éves, 30 évesé 20 éves, 28 évesé 19 éves nő lenne átlagos esetben, az első házasságkötés pillanatában – feltételezve persze, hogy a korkülönbség mindig azonos közöttük.

⁵² A női cselédek (*servae*) közül 5 található kiskorú fiú vagy leány mellett (5 háztartásban). Az „egyéb”, meghatározhatatlan helyzetű nők (*mulieres* stb.) 13 háztartásban élnek, s ezek fele (7 háztartás) gyermekes. Mindkét adat megengedi a feltevést, hogy a nők a házi munkákban segítettek. Figyelembe kell venni, hogy a 0–4 éves korúak mellett szintén lehetnek nőcselédek, mivel azonban ezt a korosztályt nem írták össze, az együttes előfordulás sem vizsgálható.

valamint a két összeírás között is (7. táblázat). Nem világos, hogy a kassai polgári család szerkezete együtt változott-e a háztartással vagy sem.

Másutt már részletesebb választ adtam arra, mi történt a városban a két összeírás időpontja között, mi okozta a háztartások szerkezetváltozásait. Most a következőket szeretném kiemelni.⁵³

Az 1554-ben összeírt háztartásfők fele 1549 után jött Kassára, a lakosság tehát nemcsak számban gyarapodott, hanem jórészt ki is cserélődött. A változások mélyen érintették a polgárság elit rétegét, a Fő térre több gazdag, jórészt még 1536-ban száműzött polgár családja települt vissza, továbbá jó néhány frissen polgárjogot szerzett jómódú kereskedő is ideköltözött. Háztartásaik népesebbek, mint az átlag.

Kassa polgársága igen rétegezett társadalmat alkotott. E rétegződést a hagyományos – lineáris oksági – leíró eljárásokkal nem lehet bemutatni. Egy többváltozós leíró statisztikai eljárás, a korrespondencia-elemzés segítségével arra az eredményre jutottam, hogy az 1549 után lezajlott, igen jelentős változások ellenére Kassa társadalmi tagozódása mindkét vizsgált időszakban, lényegét tekintve, hasonló jellegű. Kassa központi fekvésű házaiban tömörültek a vagyonos, borral is kereskedő, kalmárkodó, értékes szőlőbirtokokkal rendelkező polgárok népes, több cselédet is magukban foglaló háztartásai, míg a peremrészeken a háztartások létszáma alacsonyabb, és az a benyomás, hogy számos esetben a háztartás azonos a családi maggal. Kassa társadalmát azonban nem lehet egyedül a vagyoni rétegződéssel, és a vele többé-kevésbé egybeeső hatalmi-politikai tagozódással jellemezni. E dinamikusnak nevezhető tagolódás lényeges, de nem kizárólagos. A gazdasági tevékenységek különbségei alapján kirajzolódó másik térbeli rend, melyet funkcionálisnak nevezhetünk, lényegében abból származik, hogy a polgárság egy része, köztük számos kézműves, helyi szőlőjét művelte, míg mások egyedül iparos munkából éltek, vagy olyan tevékenységből, mely helyi földbirtokot nem igényelt. Például a kerékgyártó, varga, lakatos és más mesterek az átlagosnál kisebb adót fizettek, iparukból éltek, nem volt földjük, szőlőjük. Háztartásaikban általában a családfőn kívül legfeljebb 1 fegyverképes, továbbá 2 fegyverképtelen. A szabó, ötvös és más mesterek kétségtelenül vagyonosabbak voltak náluk, földjük, szőlőjük is lehetett, háztartásaikban gyakran fordul elő 3–4 fegyverképes és 4 fegyverképtelen (8. táblázat).⁵⁴

A vagyon nagysága mellett tehát a vagyon összetételének, a kereső tevékenységek jellegének (gyakori a kettős, hármas tevékenység) nagy szerepe volt a polgárság életében. A társadalmat megosztó dinamikus és funkcionális különbségeket a háztartás méretbeli és szerkezeti eltérései is kifejezik, ami fontos körülmény. Az említett többváltozós statisztikai elemzés explicit módon bizonyítja, hogy a polgári háztartás mérete és összetétele kapcsolatban van a város társadalmában elfoglalt helyével.

Minek a mintája, mire példa ezek után az 1. negyed részletes leírása? A kérdésre ismét csak a korrespondencia-elemzés ad választ, méghozzá úgy, hogy a társadalmi tagozódás harmadik kiterjedését állítja elénk (az első kettő az imént említett dinamikus és

⁵³ Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. Századok. 1980. 616–661. Az alábbiak nem tekinthetők a tanulmány összefoglalásának.

⁵⁴ A táblázat a) és b) része – a létszámmutatókat kiegészítő rangmutatók segítségével – azt fejezi ki, hogy az egyes csoportok között jelentős különbségek vannak, s hogy a helyzetük változik is a két időpont között. A c) rész azt tükrözi, hogy a magasabb adó általában népesebb háztartással párosul.

a funkcionális tagozódás volt!).⁵⁵ A polgári háztartások közti szerkezeti különbségek két szélsőség formájában fogalmazhatók meg, s e végletek segítségével jellemezni lehet az egyes háztömböket.

a) A két összeírás idején vannak olyan háztömbök, amelyek házaiban a háztartások létszáma közepes nagyságú (1549: 3–4 fő, 1554: 4–6 fő), miközben a fegyverképesek és a fegyverképtelenek aránya 1:1 és 1:2 között marad. A tőlük gyökeresen különböző háztömbökben viszont szélsőséges viszonyokat találunk, a háztartások létszáma vagy alacsonyabb, vagy magasabb az átlagnál (1549: 4–5 tagú, 1554: 2 és 6–7 tagú háztartások). De ugyanitt a fegyverképtelenek aránya alacsonyabb, vagy legfeljebb akkora, mint a másik véglet háztömbjeiben.

b) Az átlagos háztartásokkal jellemezhető tömbök házaiban többnyire csak a család-fő és háza népe lakik, míg a másik véglet házaiban adott esetben 2–3 háztartás is előfordul, vagyis az utóbbi tömbökön belül a lélekszám házanként erős ingadozást mutat.

c) Az átlagos háztartások feje gyakran szegényebb iparos: fazekas, bodnár, varga.

A felsorolt különbségek az egész város területére érvényesek, jelen vannak az 1. negyed háztömbjei között is. Az 1. negyed részletes leírása tehát e sommás összegezés, az átlag és a végletek közti ellentét tüzetes értékelését teszi lehetővé. De meg is fordíthatjuk a dolgot: a fentiek ismeretében az 1. negyed háztömbjeinek részletes leírása az egész városra általánosítható megfigyeléseket tesz lehetővé.⁵⁶

Az 1. negyed család-háztartásainak szerkezete láttán azt a határozott következtetést vonhatjuk le, hogy mindkét végletnél, vagyis az átlagos és a szélsőséges méretű (alacsony, valamint nagylétszámú) háztartásokban is, a családi mag egyszerű. A háztartások mérete és szerkezete közti lényeges eltéréseket nem a családi mag szerkezeti különbsége magyarázza. Az ellentét (így az egyes városnegyedek közötti, fentebb említett különbségek is) részben a gyermekek jelenlétéből vagy hiányából (alacsonyabb vagy magasabb számából) fakad, részben pedig abból, hogy a „nem-átlagos” háztartásokkal jellemezhető tömbökben több asszony, nőcseléd, de főként fegyverképes férfi található. Ez a körülmény a részletes forrás validitása mellett szól és nyomós érv. Azt fejezi ki, hogy Kassán, 1549-ben és 1554-ben is, a polgári háztartások magja az egyszerű család volt, s hogy a háztartások létszáma és szerkezete az egyszerű, vagy kiscsalád körül változott.

3.4. A polgári háztartás növekedésének korlátai

Meddig nőhetett a polgári háztartások létszáma? Minthogy szerkezetük szorosan összefüggött a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyükkel, a létszám gyarapodása is társadalmi korlátokba kellett, hogy ütközzön.

Ez a probléma a középkori magyar város társadalomtörténetének egyik fő jellegzetességével függ össze, amelyet a számok segítségével csupán érzékeltetni lehet. Hogy milyen jellegzetességről van szó, azt a következő, P. Laslett könyvéből vett, példával

⁵⁵ Kassa társadalma. 637–641. és uo., 11. és 12. ábra. Hivatkozott cikkemben terjedelmi okokból, „A családi ciklus” című elemzést kivonatossan közöltem, a jelen cikkben szereplő alábbi részletek tehát újak, kiegészítik a korábban leírtakat.

⁵⁶ A két egymással ellentétes háztömböt leírtam a P. Laslett által bevezetett ideográfiai rendszerrel. A rajtot l. i. m. 12. ábra (640.)

szeretném megvilágítani. Laslett egy 17. századi angol falu háztartásairól kimutatta, hogy bár átlagosan 4–5 főt számláltak, a lakosság kétharmada az átlagosnál jóval népesebb paraszti és nemesi háztartásokban élt, miközben a mesteremberek, a napszámosok és a szegények háztartásai, bár számosak, csak kevés tagból álltak.^{5 7}

Goodnestone-next-Wingham (Kent, 1676)

	Nemes	Paraszt	Iparos	Napszámos	Szegény	Összesen
Háztartás	3	26	9	12	12	62
Személyek száma	28	151	35	38	25	277
Átlaglét- szám	9,3	5,8	3,9	3,2	2,1	4,5

Az átlagos mérettől való jelentős eltérést az magyarázza, hogy ebben a faluban különböző rendi állapotú, eltérő termelő és fogyasztó tevékenységet folytató emberek éltek egymás mellett. A kassai összeírások más képet mutatnak, a nagy létszámú háztartások itt korántsem játszottak olyan nagy szerepet a társadalmi tagozódásban, ami azzal függhet össze, hogy a magyar város lakóinak rendi állapota egységes volt.

A kassai viszonyok alaposabb megvilágítása céljából most két 15. századi, nyugat-európai városi lélekszám-összeírás adatait használom fel. *Ypern* Flandria harmadik legnagyobb posztógyártó városa volt Gent és Brügge után, így érthető, hogy adófizetőinek kétharmada olyan kézműves, akiknek nagyobbik hányada a szövőiparban dolgozott. 1412-ben, az első felhasználandó összeírás (a továbbiakban *Ypern 1*) készítésekor a város már túlhaladta ipari termelésének csúcspontját, lélekszáma is csökkent. A gyors hanyatlás következményeként azután, a 16. század elején *Ypern* végleg elveszítette a posztógyártásban játszott vezető szerepét, egyszerű helyi központtá süllyedt, és sok lakója visszatért a gazdálkodó életmódhoz. Az 1437-ben készült összeírás (*Ypern 2*) pillanatfelvétel e folyamat egyik állomásáról.

A svájci Freiburg 1447. évi összeírása más okból érdekes. Készítői, valóban szokatlan módon, feltüntették, kik azok, akik nem polgárjogú háztartásfők, vagyis vizsgálni tudjuk az egész lakosság (Freiburg 1) és ennek kebelében, külön egy széles réteg, a polgárság (Freiburg 2) háztartás-létszámait. Miért érdekes a megkülönböztetés?

Freiburg szövő- és bőripara, éppen 1450 táján, fejlődésének csúcsához érkezett, a konjunktúra és a munkaerőkereslet sok környékbelit csábított a beköltözésre. A túlnépesedett vidékekről, családotól érkező jövevények száma akkora lett, hogy Freiburg polgársága kisebbségbe került a saját városában. A két adatsor tehát a polgárok és a nem-polgárok közti rendi különbséget tükrözi.^{5 8}

^{5 7} *Laslett*: The world we have lost. 74.

^{5 8} *Yperne Demey*, J. Proeve tot raming van de bevolking en de weefgetouven te Ieper van de XIIIe tot de XVIIe eeuw. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*. 1950. 1031–1048. *Pirenne*, Ypres. (ld. fentebb 14. sz. jegyz.) Freiburgra *Buomberger*, Freiburg-i–Ü. (ld. fentebb 14. sz. jegyz.)

Az Ypernből és Freiburgból származó adatokat a kassaiakkal párhuzamba állítva a következőket lehet megállapítani (9. táblázat).⁵⁹

a) Az ipar eltűnése (Ypern 1 és 2), illetve a „polgári” életforma (Freiburg 2) azzal jár, hogy a leggyakrabban előforduló háztartáslétszám (módusz) viszonylag magas lesz. Márpedig Kassán a módusz meghaladja még a két 15. századi nagyvárosét is.

b) A különféle együttthatók (variációs, lineáris regressziós, korrelációs) finomítják az előbbi következtetést. Kassa 1549. évi háztartáslétszámai Ypern korábbi (Ypern 1), és a freiburgi teljes lakosság (Freiburg 1) tagozódására hasonlítanak, 1554-re azonban mintha az ellenkező végletbe csaptak volna át. Kassán ekkor már a freiburgi polgárság (Freiburg 2) tagozódásánál is szélsőségesebb viszonyok jellemzik a háztartások létszám szerinti megoszlását.

c) A népes háztartások aránya és a bennük élő személyek összlétszáma a két legutóbbi esetben a legnagyobb. Kassa (1554) és Freiburg polgársága (Freiburg 2) abban különbözik a korábbi kassai és a két yperni összeírás polgárságától, hogy háztartásaik átlagléttszáma magasabb, relatív szórása alacsonyabb.⁶⁰ Másrészt a korreláció és a lineáris regresszió mérőszámjai lazább kapcsolatot fejeznek ki a háztartás gyakorisága és létszáma között. E mérési eredményeket jól lehet értelmezni a társadalomtörténeti mozzanatok ismeretében. Freiburgban, miként Kassán is, a polgárság vámmmentességet élvezett, nem fizetett súlyos hadiadót, a polgárokat illetve a rétek, legelők, erdők stb. földesúri haszonélvezete. Mindehhez járult jó néhány egyéb jogi-politikai kiváltság, melyek együtt autonómiát biztosítottak a polgári közösségnek. Vagyis számos közvetlen (méretbeli, gazdasági) különbségtől eltekintve, mindkét esetben a rendi jellegű kiváltságok oltalma alatt folytatott kereskedő és árutermelő tevékenység határozta meg a polgári élet kereteit.

Igy kerül új megvilágításba az 1536-ban lefejezett és még 1549-ben is ennek következményeit tükröző Kassa példája is. Paradox módon a tömeges ipari árutermelés Ypern és Freiburg létszámaraiban hasonló következményekkel járt, mint a kassai polgári elit 1536 utáni alapos megritkítása. A Szapolyai-uralom idején ennek a negatívumnak a következtében az alsó- és középrétegek aránya magasabb lett, aminek jellemző tünete, hogy viszonylag több a kislétszámú háztartás. Ypern visszahanyatlása közönséges középkori várossá, Freiburg furcsa kettőssége mutatja, hogy a „tiszta” polgári életformában az említett rendi jellegű kiváltságok, a helyi autonómia, a szűkebb körzeti központ funkció, a gazdálkodással kapcsolt több irányú termelő tevékenység egy-egy háztartáson belül mint irányzatok hatnak, összefonódnak és egységesülő, de elzárkózó magatartású polgárság kialakulását segítik elő. Kassa és a két nyugat-európai város között az alapvető különbség, hogy míg amott, döntően a gazdasági konjunktúra következtében, az alsó- és a középrétegek nagy létszámemelkedése bontotta meg az egyensúlyi viszonyokat,

⁵⁹ *Pirenne* a 8 fő feletti háztartások számát összevonta, ezért a többi táblázatot is hasonló formában közlöm. A művelet következtében a 4. függelékben közölt megfelelő mutatók értéke némileg változik.

⁶⁰ A relatív szórás (*V*) azt fejezi ki, hogy az egyes létszámgyakoriságok hány százalékkal térnek el a létszámok számtani átlagától.

addig Kassán egy durva külső beavatkozás, az elit réteg eltávolítása, idézett elő, a háztartás-létszámok mint tünetek tekintetében hasonló aránytalanságot.⁶¹

Mindebből az következik, hogy a kassaihoz (1554) hasonló kiegyensúlyozott viszonyok között a polgári háztartások átlagos létszáma viszonylag magasabb, mert az elit háztartásainak száma aránylag nagy. Ellenben az intenzív tömeges termelés megjelenésének, fokozódásának az az elvi következménye, hogy növekszik a kislétszámú háztartások száma, a létszámok relatív szórása, és csökken a háztartások átlagos lélekszáma.⁶²

Az eddigiek a polgári háztartás létszámának lefelé irányuló változásaival kapcsolatosak. Hol van ezek után a polgári háztartás növekedésének felső határa?

1554-ben a legmagasabb háztartás-létszámok kirívóan nagyok, egy-egy 24, 22, 20 majd két 18 tagú háztartás fordul elő, és még 13 tagúból is csak kettőt találni mindössze. Ellenben a 10–12 tagúak száma már összesen tizenöt, a 9 tagúaké pedig húsz. Az öt legnagyobb háztartásról bebizonyosodott, hogy vagy nemesiek, vagy alföldi marhakereskedő polgároké, akiknek életmódja határozottan elütött a többi polgárokétól. (5. függelék 1–5. pont!) Egyébként a nagylétszámú háztartások zöme a Fő tér nyugati házsorban található, vagyis a Felső kapu közelében, a Mészáros utca szomszédságában.⁶³ Ebben a városrészben lakott a legtöbb frissen betelepült nemes és a váradi, pesti, más alföldi mezővárosi származású polgárság színe-java, és itt laktak az alföldi származású mészárosok.⁶⁴ A korszak egyik jellegzetes magyar nagypolgári alakjának, a szegedi Pap Benedeknek a háza például szintén ezen a soron, de kissé délebbre állt.⁶⁵ Szomszédságából többekhez fűzték szoros rokoni, üzleti és baráti kapcsolatok, és a jelek szerint hangadója lehetett ennek a sajátos magyar nemesi-polgári tömörülésnek, amelyben gyakori a népes, 10 főt meghaladó háztartás.⁶⁶

⁶¹ A kassai probléma szociológiai következményeiről az itteninél árnyaltabb képet tudtam adni a korrespondencia-elemzés segítségével. Kassa társadalma. 632–642. és 652–658.

⁶² Hogy mit értek tömeges termelés alatt, kifejtettem „A középkori magyar város” című könyvemben. (181.)

⁶³ E városrész sajátos életformájú lakóit jól el lehetett különíteni a korrespondencia-elemzés segítségével. Kassa társadalma. 645–46. és 15. ábra.

⁶⁴ Így például *Szabó Fülöpnek* 13 tagú háztartása volt. Már 1549-ben is ugyanott lakott feleségével, 5 fiával és egy asszonnyal. Egyébként 1543-ban költözött be Budáról. A makói származású *Vasanto Ferencet* 12 tagú háznépével írták össze stb.

⁶⁵ A középkori magyar város. 246–47. Pap az összeírásokban még nem szerepel, mert csak 1554 őszén nyert polgárjogot. Ekkor hat kezest állított ki maga mellett a szokásos kettő helyett, közülük három nemesi származású, a másik három kalmár. Ubóbbiakból ketten magyarok, egy német. Pap cégvezetőjét. Kalmár Ambrust, akit a források Pap „cselédjének”, „ispánjának” neveznek, szintén Kassára költöztette, aki szintén a Fő tér szóban forgó házsorában lakott. Kalmár Ambrus kezei is ehhez a különleges magyar polgári csoportosuláshoz tartoznak: budai Szabó László, aki 10 tagú háztartás feje, és csupán két házzal távolabb lakik Kalmártól; a hetedik legnagyobb adófizető, szikszói Kalmár Pál. ugyancsak 10 tagú háznépével 1557-ben a legnagyobb adófizető. A harmadik kezes, az előző jegyzetben említett Vasanto Pap Benedek rokona, Kalmárnak pedig apósa. (KVL. Maculatoria. Suppl. H III/2. macul. 9–10. 27. fol. valamint mikrofilmen MOL) 638. sz. film. Papról vö. még *Bálint S.*: Szeged reneszánsz-kori műveltsége. Bp., 1975. 100–102. A Pap családdal kapcsolatban számos további adalékot tartalmaz „A városi élet keretei” c. kézirat munkám is.)

⁶⁶ És ez az a kör, amelyben a fivérségek, továbbá más, vérségi-rokoni alapon létrehozott vagyonközösségek, közös vállalkozások nyomai bukkannak fel. Így éppen a Pap fivérek, egészen Benedek haláláig (1566) közösen kereskedtek, együtt is laktak, a ház fele-fele arányban képezte

Tanulságos egy másik csoport, a több ízben tanácstagga választott polgárok háztartásainak vizsgálata is. A gyakori tanácstagokról feltételezhető, hogy olyan személyek, akik sokak szemében tekintélyek, ha másért nem, jómódjuk miatt. Elképzelhető, hogy háztartásaik is, elvileg valamilyen eszményi méret közelében lehettek. Valóban, az 1550 és 1558 között gyakran esküdti címet viselt polgárok átlagosan 6–7 fős háztartás urai, s feltűnik az is, hogy ezek a létszámok alig ingadoznak az átlag körül. (5. függelék 6. pont!) Az 1. negyedben két olyan esküdt lakott, aki már a Conscr. 1549-ben is szerepel. Szabó Balázsnak és feleségének ekkor két kiskorú fia és két kiskorú leánya, a Kassai házaspárnak egy kiskorú fia és két kiskorú leánya volt. Kassai János háztartásában ráadásul még további három férfit, valamint egy negyedik, kiskorú szolgát (*servulus*) is összeírtak. Nem bizonyítékok a felsorolt példák, mégis azt hiszem, indokul szolgálhatnak a feltevéshez, hogy, legalábbis a társadalom „felfelé tekintő” tagjai számára, a többgyermekes egyszerű család-háztartás lehetett az eszmény, jöllehet ténylegesen a családok többsége csak kevés gyermeket volt képes felnevelni.

A legtöbb család-háztartást a polgárság iparos-szőlőbirtokos középrétege számlálta. Ezek létszáma az életforma, a mesterség, sőt az 1549 után egyes ágakban bekövetkezett konjunktúra, a más ágakat érintő dekonjunktúra hatására is eltérően alakulhatott, döntően a család munkaerősüksége következtében. A népesebb mesterségek háztartásainak jellemző összetétele (8. táblázat), valamint a korrespondencia-elemzés tanulságai alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a polgári háztartás növekedésének nem egyetlen határa volt. Valójában a csoporttól (céhes kötöttségektől), foglalkozástól és termelő tevékenységtől, olykor a háztartás különleges igényeitől függően is újabb és újabb, egymásra épülő küszöbök rendszerével találkozunk.^{6 7} A város társadalmát megosztó dinamikus, funkcionális, életformabeli különbségek tehát valóságos normarendszert tarthattak életben, akár jogi-erkölcsi előírások, akár valódi szükségletek formájában. Ugyanakkor Kassán rendi természetű különbségeket tömegesen még nem lehetett ki-

tulajdonukat (a felhasznált forrásokról ld. az előbbi és a 150. sz. jegyzetet!). Mint láttuk, Kalmár „ispán” is a rokonuk volt. Hasonló közösség meglétére lehet gondolni a Vas fivérek esetében is (5. függelék). További jellemző adalék a Palló fivéreké: 1549-ben közös házuk volt a Forgács utcában. A Conscr. 1549 szerint Ferenc itt feleségével, gyermektelenül, de 1 nőcseléddel (lehet, hogy ez kiskorú gyermekük dajkája lett volna?) és 3 férfiszolgával lakott, míg ugyanitt Imre szintén feleségével, kisleánnyal és 6 (!) férfiszolgával szerepel. E kétes esetben – 3b és 3c típusba sorolva – két családnak tekintettem a Pallókat az 1. táblázatban. A Pallók 1544-ben érkeztek Kassára Szikszórol, fivérségük már ekkor fennállhatott, mert a polgárjegyzék közösen jelöli őket: *mercatores*. (Ténylegesen a kapcsolatos két nevet köti össze: *Franciscus Pallo* és *Emericus Somogyi*. Ezután következik a *de Zikzo, mercatores* jelölés. Az esetleges somogyi származás további következtetésekre csábít, de több tény sajnos nem ismerem. Vö. KVL. Stadtbuch. H III/2. pur. 6. fol. 166. A névadás problémáiról ld. alább 631. l-on!). 1554-re azonban a fivérségi társulás felbomlott, Imre már új helyen, a Mészáros utcában lakik, szerényebb körülmények között (adója csekély, a ház is olcsóbb), csupán fia és egy szolga van mellette, Ferenc pedig végleg eltűnik a forrásokból. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a szóban forgó különleges családformát csupán a polgárság bizonyos, körülhatárolható (magyar származású és kereskedő) csoportjában lehet kimutatni, de még itt sem látszik általánosnak.

^{6 7} E küszöbök meglétét a foglalkozási tagozódás korrespondencia-elemzése igen jól érzékelteti. Kassa társadalma. 649–652.

mutatni. A 13 főnél népesebb háztartások még ritkák, jöllehet már jelen vannak a koraiújkori változások előhírnökeiként. Ez az említett létszám lehetett tehát az, amelynél nagyobbra a polgári háztartás korszakunkban csak kivételes esetben nőhetett.

Az előzőek alátámasztják, hogy a polgári háztartás korántsem tekinthető „ártatlan”, afféle „természetes” képződménynek. A polgári háztartás abban az értelemben természetes, hogy növekedését és méreteit ugyanazok a mozzanatok korlátozzák, amelyek a társadalomba illesztik. Ám a polgári család-háztartás maga is küszöb, a társadalmi rangemelkedés döntő lépcsőfoka, amelyen a felnőtt korú városiak többsége nem tudott keresztül lépni. A háztartás tagjai között az idősödő fiúk, olykor lányok mellett ott állnak, várakoznak a férfiszolgák, nőcselédek, más munkaképes személyek is.

Ebből a szempontból Kassa igazi város képét mutatja. Zürich vonatkozó adataival egybevetve azt látjuk, hogy mindkét városban nagy a magányos felnőtt személyek száma, (10. táblázat A zürichi adatok a 15–16 év feletti lakosokra vonatkoznak!)⁶⁸ A jelenségnek az a legkézenfekvőbb magyarázata, hogy a városi élet sok embert vonzott a környékről. Az arányok láttán azonban nem lehet kétséges, többségüknek szinte semmi esélye sem volt arra, hogy családot alapítson a városban, és így a polgári társadalom tagjai közé lépjen.⁶⁹ De a két város egybevetése szembeszökő különbségről is tanúskodik: Kassán a férfiak aránya magas, Zürichben ellenben az egyedülálló nők, ráadásul Kassán, 1549-ben a nem-házias felnőtt férfiak aránya meg is haladja a két zürichi arányt, pedig ekkor még nem normalizálódtak a viszonyok.⁷⁰ A korrespondencia-elemzés segítségével sikerült kimutatni, hogy 1554-ig a kassai bortermelés és kereskedelem fellendült, és a konjunktúrát élvező réteg körében különösen megnőtt a fegyverképes férfiak száma.⁷¹

A polgári háztartás mérete ezek szerint a migrációs hatások következtében is változhatott. A lényegen azonban ez nem változtatott, a polgári háztartás olyan intézmény volt, amely szabályozó szerepet töltött be a társadalom működésében, és ennek következtében a felnőtt lakosság nagyobbik hányada nem élt családi kötelékben.

⁶⁸ A Zürichre vonatkozó adatokat ld. *Hajnal, J.*: European marriage patterns in perspective. Population in history (fentebb, 29. sz. jegyz.!) 116. Az adatok eredeti lelőhelye *Daszynska, Z.*: Zürichs Bevölkerung im 17. Jh. Zeitschr. f. Schweizerische Stat. 1889. 369–415.

⁶⁹ A polgárjog elnyerésének fő feltétele, hogy a jelölt házas ember, vagyis nő és városi ház birtokában levő személy legyen (avagy nyújtson biztosítékot arra, hogy egy éven belül házas lesz). Vö. az 1563. évi kassai Jogkönyv 7. pontját, mely V. László 1453-as oklevélén alapszik (*Osváth. Gy.*: Adalékok Kassa város közigazgatási helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig. Kassa, 1918. 119–120.).

⁷⁰ Az 1554-es adatokból arra következtettek, hogy ekkor a felnőtt lakosság 60 százaléka, zömmel férfiak, nem élt házassági kötelékben. A Zürichhel való összehasonlítás tanulsága megítélésem szerint az, hogy Hajnal értékelésével ellentétben, az ottani adatok igenis az általa leírt európai késői házasság rendjének tüneteit mutatják.

⁷¹ Kassa társadalma. 651. A Conscr. 1554 keltének hónapját és napját nem sikerült megállapítanom.

4. A középkor végi magyarországi polgárcsalád feltételezett rendszere

4.1. A kiscsaládi forma elterjedésének jelei

Induljunk ki abból a feltevésből, hogy polgárságunkat a városi élet „érett” szakaszában, vagyis legkésőbb a 15. század első felétől a kassai források nyomán megismert család-háztartás jellemezte.⁷² A megállapítás nem rendkívüli. A középkori Magyarország népességviszonyai kapcsán Györffy Gy. és Szabó I. is azon a véleményen volt, hogy a lakosságot a kiscsaládi szervezet jellemezte.⁷³ A Sopron megyei Keresztúr 1542. évi lélekösszeírása, bár nem részletes, szintén a kiscsalád uralkodó voltára enged következtetni.⁷⁴ Sziget mezőváros (Somogy m.) 1551. évi összeírása ugyancsak hasonlókat mutat (1. táblázat).⁷⁵

A Dunától nyugatra fekvő országrészből származó adatok talán túl határozottan is biztatnak arra, hogy a kiscsalád formáját általánosan elterjednek ítéljük, ami azonban a bennünket foglalkoztató probléma túlzott leegyszerűsítését jelentené, mert például az előbbi kiinduló feltevéshez az is hozzátartozik, hogy a polgári család elméletileg sem nőhet összetettebbé. Sziget mezővárosban alig akad olyan család, amelyben három nemzedék élne együtt, vagyis ott a feltétel valóban kimutatható.⁷⁶ A gyermekszámok és a család tipikus összetétele alapján még az is valószínű, hogy Szigeten a reprodukciós modell a kassaihoz hasonlóan negatív irányú, vagyis a lélekszám természetes fenntartásához kevés a házasulandó kort megélt gyermek (1. és 2/b. táblázat).^{77/78}

⁷² A szóban forgó társadalomtörténeti periódust A középkori magyar város c. könyvemben elemeztem. Vö. különösen 123–151.

⁷³ Györffy Gy.: István király és műve. Bp., 1977. 463., Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp., 1969. 210., 213–14. azzal a megjegyzéssel, hogy „A XI–XIII. századokban a kiscsaládok mellett dívott a bővített, nagycsalád rendszere is”. (215.)

⁷⁴ Hunyadi I.: A sopron-megyei Keresztúr lélekösszeírása 1542-ből. Történeti-Statistikai Tanulmányok. 4. k. 1980. 159–173. Itt a háztartások többségében legfeljebb 6 személy volt, de közülük csak egy férfi.

⁷⁵ Szakály F.: Sziget mezőváros (Somogy m.) lakosságának connumerációja 1551-ben. Történeti Statisztikai Kötetek. 1967–68. Bp., 1970. 98–125.

⁷⁶ Szakály természetesen még nem ismerhette a később megjelent Laslett-féle tipológiát, attól eltérő rendszert alkalmazott tanulmányában, ezért statisztikai adatait nem tudtam használni. Az általa közreadott forrást tehát újból feldolgoztam, így az 1. táblázat adatait saját számításaim alapján nyertem.

⁷⁷ Amennyiben sikerül megnyugtató választ adni arra, hogy a török adóösszeírások demográfiai adatai lényeges torzításoktól mentesek, úgy valószínűleg sokkal összetettebb képet fogunk kapni. A délszláv bevándorlás által legerősebben érintett, ugyanakkor a Dunántúlnál gazdaságilag elmaradottabb hódoltsági területeken a nagycsaládi forma például sűrűbben látszik előfordulni. Mintha erre mutató jelek lennének Mészáros L.: Les relations statistiques, démographiques, sociologiques et ethniques des villes-Khas du sandjak de Buda 1542–1562. Historisch-demographische Mitteilungen. N.4. Bp., 1981. 3. tábl. 68. Dávid G. értékes tanulmánya a simontornyai szandzsák 1565. évi defterével kapcsolatban a nőtlen, de még a családi maghoz tartozó férfiak jelenlétét mutatja ki többek között: The age of unmarried children in the TAHRIR-DEFTERS [Note on the coefficient]. *Acta Orientalia*. 1977. 347–357.

⁷⁸ A keresztúri adatok hiányosak, a paraszti család növekedésének elméleti küszöbéről nem adnak felvilágosítást.

Az elégtelen természetes lélekszámnövekedés minden bizonynal általában is jellemző volt városainkra. Ezzel kapcsolatban két statisztikai adatot ismerünk. Kubinyi A. Buda és Pest Jagelló-kori polgárságának családi kapcsolatait kutatva megállapította, hogy az általa vizsgált 80 esetben az apát többnyire egy gyermeke élte túl, már a két túlélő gyermek is ritka.⁷⁹ Ami igen alacsony szám még akkor is, ha feltesszük, hogy minden apa csupán egy ízben kötött házasságot.

Ha bizonyos fogyatékoságaik miatt ez idő szerint nem is mondhatók perdöntőeknek, hasonló következtetést sugall a történeti Magyarország területén ismert két legrégebb anyakönyv is. Sopronban a külön-külön feljegyzett katolikus, valamint evangélikus házasságok és születések együttesen 1654-től követhetők nyomon.⁸⁰ A házasságokra eső születések száma e források tükrében a 17–18. század fordulóján ugyan némileg emelkedni látszik, de a tízéves átlagok még a 18. század közepén sem haladták meg a 3–4 személyt. Minthogy a város társadalma lényegében megőrizte középkor végi, polgári jellegét, elképzelhető, hogy a születési számok korábban is hasonlóak lehettek.⁸¹ Goubert klasszikus meghatározása szerint a házasságonkénti 5 születés alacsony reprodukciós aránynak számít a feudális kori Európában, márpedig mint látjuk, ez az arány Sopronban jóval kisebb.⁸² Mindenesetre ebből a megfigyelésből ma még csak hipotetikus következtetést lehet levonni.

Mégis két adalék alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy középkor végi városainkban a polgárcsalád olyan kiscsalád, magcsalád, egyszerű család-háztartás lehetett, amelyben általában kevés gyermek élt. Feltehető, hogy ebben a vonatkozásban a mezővárosi polgárcsaládok számottevő része is hasonlított rájuk. Még általánosabban: a kiscsaládi forma néhány szerkezeti jellegzetessége (például az, hogy a házasságot kötő gyermek elhagyja a szülői házat), az egykorú paraszti társadalom széles rétegeiben is nyomon követhető. Minél jobban tágitjuk azonban a kört, annál inkább zsugorodik a paraszti, mezővárosi és városi polgári családokat jellemző közös tartalom. A negatív reprodukciós modell már aligha jellemzi a parasztság egészét, sőt – a Szigeten látottak ellenére is – kérdéses, vajon kiterjeszhető-e a sok százra rugó mezővárosi többségére.

A polgári családformával kapcsolatban azt is figyelembe kell venni, hogy a házasságok közötti nagy korkülönbség miatt a családok rövid ideig állnak fenn, gyakori az

⁷⁹ 80 apa halálát 115 gyermek élte meg. Budai és pesti polgárok családi összeköttetései. 233.

⁸⁰ A két plébania anyakönyveinek adatait összesítette *Házi J.* A legrégebb soproni felekezeti anyakönyvek statisztikai táblázatai. *Soproni Szemle.* 1966. 225–236. Száz év alatt az egy házasságra eső születések száma, tízéves bontásban a következő:

1654–1663	2,6	1704–1713	3,2
1664–1673	3,0	1714–1723	3,1
1674–1683	2,6	1724–1733	3,1
1684–1693	2,9	1734–1743	3,5
1694–1703	3,2	1744–1753	3,3

⁸¹ A soproni társadalom szerkezete a 15. és a 18. század között alig változott. *Granasztói Gy.*: Becslés Sopron 16–18. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle.* 1970. 324.

⁸² *Goubert, P.*: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 és 1730. 32., 33. és 35. (ld. 29. sz.jegyz.)

újráházasodás. Az elit rétegre vonatkozó genealógiai kutatások jóvoltából e jelenségre már régóta számos példát hozott a nemzetközi szakirodalom, s Kubinyi, mint utaltam rá, a tömeges újráházasodás jelenségét a középkor végi Budán is kimutatta.⁸³ A kassai statisztikai vizsgálat eredményeit tehát más, igaz, elsősorban csak jómódú polgárcsaládok életéből vett, szűrőpróbaszerű adatokkal is alá lehet támasztani. Várható, hogy az új statisztikai eljárások segítségével a rövid házasság jelenségét, tömeges mivoltában számos európai városban fogják előbb-utóbb kimutatni, úgy ahogy az nemrég a 15. századi Firenzével kapcsolatban történt.⁸⁴

Máris ismerünk hazai városainkban két olyan tömeges társadalmi jelenséget, amelyek a középkor végi polgári család tipikus kísérői, a házasságok korszakosságát jelző fontos tünetek. Az egyikre Kováts F. figyelt fel először: feltűnő gyorsasággal cserélnek gazdát a polgári kézen levő ingatlanok. Kováts következtetését a pozsonyi, 1439–1517 közötti telekkönyvi bejegyzések alapján vontam le, s mintaszerű elemzéséből választottam ki az alábbi néhány adatot, hogy érzékeltessem a jelenség méreteit:

<i>Pozsony, 1439–1513</i>		
a) az ingatlanok száma		
	1439	1513
Polgári ház	650	767
Szőlő	1966	1657
Összes ingatlan	2639	2446
b) az ingatlanokban béirtak száma		
	1439–1513	
Összesen	10 433 személy	

Tehát hetven év alatt egy ingatlan átlagosan négy ízben cserélt gazdát, miközben a szőlők száma csökkent (pusztásodtak). Kováts az ingatlanforgalom kísérő jelenségei között említi a nagy bevándorlást (sok új birtokos, frissen felvett polgár neve bukkan fel), valamint a szintén jelentős elvándorlást (az ingatlanadó egy részét a tulajdonosok gyors távozása miatt olykor nem is tudták behajtani).⁸⁵ A Kovátséval egyező következtetésre jutott Kubinyi is a budai, Jagelló-kori polgársággal kapcsolatban, méghozzá úgy, hogy az ingatlanváltozások jelenségét sikerült összekapcsolnia a bomlékony család jelenségével.⁸⁶ A vaskos kötetekre rugó soproni, nagyszombati, kassai telekkönyvi jellegű bejegyzések ugyanezt látszanak alátámasztani, s hasonló következtetést lehet levonni a brassói adójegyzékek névanyagának gyors változásából is. Itt az egyik városnegyedben 1475 és 1501

⁸³ Budai és pesti polgárok családi összeköttetései. 232. A régebbi külföldi irodalomból *uő.* idéz a 226.-on.

⁸⁴ *Herlihy–Klapisch*: Les Toscans. (ld. fentebb 29. sz. jegyz.) 508–509.

⁸⁵ *Kováts, F.*: Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Weimar, 1918. Klny. 22., 55. és 59.

⁸⁶ *Kubinyi*: Budai és pesti családok. 233–34.

között az adófizetők száma mintegy 11 százalékkal emelkedett, döntően azért, mert a lakó (házingatlannal nem bíró) adófizetők aránya 1,8 százalékról 9,6 százalékra emelkedett.⁸⁷ E mérsékelt emelkedést sejtető számok mögött valójában igen nagy változékonyság rejlik, amit az alábbi adatok érzékeltetnek.⁸⁸

Brassó, Quartale Porticae 1475–1501
a) létszámok (személy)

	1475	1501
Házadót fizet	474	468
Lakó	12	52
Összes	486	538

b) a háztulajdon változik

	1475 és 1501 között
	847 esetben

E brassói városnegyedben épült ugyan néhány új ház is, a legfőbb mégis az, hogy huszonhat év alatt majd minden lakóház átlagosan egy alkalommal gazdát cserélt, ami szintén igen nagy szám. Figyelembe kell venni, hogy még olyan esetben is a családi élet nagy fordulatáról van szó, amikor ugyanaz a család költözik új lakóhelyre. Megkockáztható a feltevés, a városi házak Brassóban sem annyira spekulációs okokból cserélhetek gazdát, mint inkább azért, mert a család, mely birtokolta őket, felbomlott. A nagy ingatlanforgalom egyik fő okát ebben a bomlékonyságban lehet keresni.

Ugyancsak fontos tünet az, hogy a családnév, kevés kivételtől eltekintve, nem tudott állandósulni. Minthogy a név nem egyéni, hanem társadalmi alkotás, a névadás módja jellemzi a társadalmat.⁸⁹ Az első hazai összefoglaló névtudományi könyv szerint Magyarországon a 16. században már mind az „úri osztály”, mind a jobbágyok kétnevű, és a megkülönböztető nevek, bizonyos ingadozásoktól eltekintve, öröklődnek.⁹⁰ Márpedig ez az állítás városi polgárságunk egészére nézve éppenséggel nem bizonyítható.⁹¹ A középkori kézműves foglalkozások neve a 17. század elejéig általában nem vált még névhelyettesítő jelölőből családnévvé.⁹² Sőt újabban különböző 16. századi városi adó-

⁸⁷ *Granasztói Gy.*: Társadalmi tagozódás Brassóban a 15. század végén. Századok. 1972. 385–386.

⁸⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. 3.k. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. 1896. 631–638. és 766., 778. alapján.*

⁸⁹ Erre itthon *Kniezsa I.* mutatott rá először: A magyar és a szlovák családnévek rendszere. Bp., 1965. 5. (soksz.)

⁹⁰ *Kálmán B.*: A nevek világa. 3 kiad. Bp., 1973. 65.

⁹¹ Ebben a vonatkozásban a legmesszebb *Mollay K.* ment, aki soproni adatai alapján azt igazolta, hogy a polgárság elit rétegében és a bortermelő középpolgárság köreiben a családnév viszonylag korán, olykor már a 15. század végén (!) kialakult két-három generációra. Középkori soproni családnévek. Bp., 1938. 3. és 18.

⁹² *Székely Gy.*: Középkori kézműves foglalkozások és a családnévek kialakulása. A magyar nyelv története és rendszere. Bp., 1965. 206–210.

jegyzékek névanyagáról is megfigyelték, hogy jól tükrözi a foglalkozási tagozódást.⁹³ Kassán a 16. századi források vegyesen használják a német, magyar és latin nyelvet. Az összeírásokban, oklevelekben, városi könyvekben és másutt nyomon követhető személyek névhasználata bizonytalan, az adott esettől függően ingadozik.⁹⁴

A gyorsan gazdát cserélő ingatlanok jelensége mellett a bizonytalan névadás is a családok rövid életével, bomlékonyságával függhet össze, jóllehet ma még a kapcsolatot tömeges mivoltában bajos bizonyítani. Más magyarázata azonban nem látszik annak, miért alakult ki olyan későn a nemzedékeken át öröklődő családnév polgárságunk körében.

4.2. A polgári rövid házasság elméleti működése és a reprodukció

Az ún. európai házasság rendjét J. Hajnal írta le ma már klasszikusnak számító tanulmányban.⁹⁵ Ebben a rendben

a) a házasulandó nők és férfiak átlagos életkora egyaránt magas,

b) nagy azoknak az aránya, akik sohasem kötnek házasságot (elsősorban sok a hajadon). Hajnal szerint az így jellemezhető rendszer Európában a Szentpétervár–Trieszt vonaltól nyugatra, nagyjából a 17. század után terjedt el.⁹⁶

Középkor végi városainkban, Hajnal szóhasználatát követve, a házasságok ún. nem-európai rendszere lehetett a jellemző.⁹⁷ („Nem-európai” alatt mindössze azt értve, hogy – Hajnal szerint – a sajátosan „európai” rendet az a.) és a b.) kritériumok határolják le. Más kérdés, hogy e rend megléte a középkor végi Európában azon belül Magyarországon még nem látszik bizonyítottnak, miközben a mi polgári rendszerünkhöz hasonlóak, mint még utalok rá, más európai övezetekben is léteztek.) A magyar polgári rövid házasság elméletileg a következő (természetesen lényegesen leegyszerűsített) feltételek mellett működhetett:

⁹³ Vagyis ebben a forrásfajtában a név a tényleges foglalkozást jelöli: *Gácsová, A.* Eperjes és Késmárk társadalmáról írt tanulmányait ld. *Historický Časopis*. 1970. 372., ill. 1973. 372–73., továbbá *uő.* Bártfáról Spoločenska štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava, 1972. 119–121. A foglalkozásnév a 16. századi bányavárosokban sem vált családnévvé. Erről *Paulinyi O.* közlését idézem Granasztói. Brassó. 352. 4. sz. jegyz. A nagyszombati adójegyzékekben ugyanez a jelenség még a 18. században is kimutatható, igaz, csökkenő mértékben. Vö. *Kazimír, St.*: Vývoj ekonomicko–social'nej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. stor. a v 17. stor. *Historický Časopis*. 1970. 48–90.

⁹⁴ Kovács Gál neve például így változik: *Conscr.* 1549. *Gallus Kowacz*, *Conscr.* 1554. *Gal Kowaz*, *Amb.* 1557. (1. sz.) *Gallus faber*, *Polgárlajstrom Gallus faber de Miskolcz*. Két név az 1555. évi harmincadjegyzékből: *Kalmar Christophorus seu orgonas*, valamint *Kadas Kalmar Niclos*. Mindez egybecseng Kubinyinak a hasonló névadási szokások alapján levont következtetésével, miszerint Budán és Pesten a 15. században még nem alakultak ki a vezetéknevek (Budai és pesti polgárok. 228.).

⁹⁵ Az ún. európai házasság rendszerét *J. Hajnal* írta le már idézett tanulmányában: *European marriage patterns in perspective*. (29. sz. jegyzet!).

⁹⁶ I. m. 101 és 128. Megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a Hajnal által leírt rendszer, a nők késői házassága (25–28 éves korban) mikor bukkan fel. Vö. *Wall, R.*: *Family History. Past and Present*. 1976. 127–28.

⁹⁷ *Hajnal* szerint a 14–16. századi angol és német arisztokrácia, vagy akár a genfi elit polgárság körében még a nem-európai rend érvényesült, az 1377-es *Poll Tax Returns* alapján pedig arra következtet, hogy az országban ekkor a nők 70 százaléka házasságban élt. 113–17.

- a házasulandó férfiak és nők között nagy a korkülönbség;
- az elméleti születési arány kisebb, mint a halandóság;
- minden polgárlánynak legalább egyszer férjhez kell mennie.

E feltételek együttes hatása a következőkkel jár:

1. A férjhezmenetel esélyeit csökkenti a nagy korkülönbség miatt idő előtt elhunyt házasulandó férfiak száma. (A 20–30 év közötti férfi korosztályból a természetes halandóság következtében néhány jelölt kiesik.)

2. A pozitív születési arány miatt a nagy korkülönbség szintén csökkenti a nők férjhezmenési esélyeit. (A házasulandó nő olyan korosztályhoz tartozik, melyben többen születtek, mint az idősebb, házasulandó férfiak korosztályában.)

3. A magas halandósági arány csökkenti a házasságok időtartamát, ráadásul a nők halandósága némileg magasabb.

Acsády halandósági táblája és a 3. függelékben közölt számításaim alapján megkísérlem illusztrálni a fentieket, természetesen továbbra is igen sommás formában. Tegyük fel hogy a nők 20, a férfiak 28 éves korban házasodnak:

ad 1. ha a férfiak és a nők halandósága azonos, 100 fiú és 100 leány újszülöttből 56–56 éli meg a húszéves kort. De az ebben az életkorban férjhezmenni szándékozó 56 nő már csak 50 huszonnyolc éves, házasulandó férfit talál a 20–28 éves kori halandóság miatt;

ad 2. ha az elméleti születési arány évi 27 ezrelék, a huszonnyolc éves férfiak korosztálya valójában nem 50, hanem jóval kevesebb, mindössze 41 főt számlál. Évente 27 ezrelékkel több születést feltételezve ui., az idősebb korosztályokban ugyanennyivel kevesebb születéssel kell számolni;

ad 3. Acsády szerint húszéves korban a nők várható átlagos életkora 46,4 év, a huszonnyolc éves férfiaké ellenben 51–52 év. A házasság várható időtartama tehát megrövidül, mert a férj átlagos esetben két éve halott, amikor a nő eléri a 46 éves kort, aki ezért özvegyként él tovább. A házasság várható időtartama 24–26 évnél nem több, amiből mintegy húsz év esik a nők termékenységi periódusára.

Csakhogy a házasulandó korú nők mintegy negyede nem juthat férjhez a nagy korkülönbség miatt, általában pedig nem a termékenységi periódus kezdetén találnak párt, ami eleve korlátozza a reprodukciót.

Hajnal megállapítása tehát beigazolódik az előbbiek alapján: a házasulandó nők és férfiak közötti nagy korkülönbség, növekvő számú születés és nagy halandóság mellett jelentősen csökkenti a nők férjhezmenési esélyeit, így eleve kevesebb gyermek születik a lehetségesnél.⁹⁸

Kassai adataink mégis ellentmondanak az elméleti levezetésnek, hiszen a szülőképes korba került nők néhány év elteltével, a jelek szerint igenis valamennyien férjhez mentek. Valójában arról van szó, hogy az itt leírt objektív kényszerítő körülmények káros hatását a társadalom két módon is képes volt ellensúlyozni. Egyrészt az eladó korú leányok házasságával folytatott spekulációk, másrészt az ún. folytatólagos poligámia segítségével.⁹⁹

⁹⁸I. m. 129. Iménti példámát Hajnal okfejtéséhez igazítottam!

⁹⁹*Kubinyi és Mályusz* idézett tanulmányai mindkettőre számos példát hoznak. Ugyancsak sok ilyen eset olvasható ki *Kerekes Gy.*: Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Bp., 1913. adatközléseiből.

Ami a spekulációt illeti, emögött a vagyonszerzés vágyát, a társadalmi státus megőrzése vagy javítása iránti szándékot szokták látni. Emellett figyelembe kell még venni, hogy a most elméletileg leírt demográfiai körülmények miatt – amelyek mellesleg a viszonylag kis létszámú, de igen tagolt polgári közösség sok-sok egyéb kötöttségével társultak – nehéz lehetett megfelelő társat, sőt egyáltalán társat találni. A spontán párválasztásra tömegesen aligha kínálkozott lehetőség kis lélekszámú városainkban. Általános gyakorlat kellett, hogy legyen a közvetítés, az olyan házasság, amelybe a felek úgy érkeztek, hogy előtte nem, vagy alig ismerték egymást. Egyfelől tehát a súlyos társadalmi (vagyoni, céhés, rendi, etnikai stb.) megkötések kijelölték azt a nem túlzottan széles réteget, amelyből házastársat lehetett választani, másfelől viszont a közvetítés rendszere igen nagy mértékben kiterjeszthette a választható személyek körét Dél-Németországig, Erdélyig, Sziléziáig, egyidejűleg a megyei nemességig, a mezővárosi polgárságig húzódo családi kapcsolatok döntő szerepet kellett, hogy játsszanak a polgári életforma egységesülésében, városaink sajátosan magyarországi arculatának kirajzolódásában, város és mezőváros hasonulásában.¹⁰⁰

A másik, a Hajnal által folytatólagos poligámiának nevezett jelenség annyit jelent, hogy a házasulandó korban levő nők és férfiak aránya nem határozza meg azoknak a számát, akik életük folyamán házasságot köthetnek.¹⁰¹ Minthogy számos házasság valamelyik fél korai halála miatt idő előtt befejeződött, a megözvegyült ismét nősülhetett vagy férjhez mehetett. Éppen ez az a körülmény, amely a házasulandó nők számára nagyjából biztosíthatta, hogy életükben legalább egyszer férjhez mehessenek. Idős, megözvegyült céhmester így vehette el mestertársa leányát, sőt így ment az özvegyen maradt mesterné férjhez az önállósulni szándékozó legényhez. Jóllehet a jelenséget a maga tömeges, statisztikai mivoltában bajosan lehet megragadni, társadalmi méreteire lehet következtetni például abból, hogy egyes céhek statutumai a házassági spekulációt és a folytatólagos poligámiát szinte előírják.¹⁰²

Összefoglalva: a rövid polgári házasság elméleti rendjében a reprodukció szempontjából a lényeges abban kell látni, hogy a házasság amúgy sem hosszú időtartama az esetek számottevő részében idő előtt lerövidült, továbbá hogy a házasság gyakran meddő maradt, mert az egyik fél már terméketlen periódusában volt. Részben ebből adódik, hogy akár 4–6 gyermekes családok mellett a családok zöme gyermektelen, vagy csak 1–2 gyermeket nevel fel.

Rá kell mutatni, hogy ez a rendszer egyrészt hipotetikus elemeket is tartalmaz, másrészt valószínűleg különbözik attól, amelyet a már idézett szigeti összeírás adatai sejtetnek. Szigeten ui., jóllehet a gyermekek száma szintén csekély, a fiúk és a leányok

¹⁰⁰ Hangsúlyozom, egységesülésen nem egyformaságot, hanem a történeti Magyarország egyes városainak hasonló társadalmi tagozódását értem!

¹⁰¹ *Hajnal*: i. m. 128.

¹⁰² A budai mészárosok céhlevele a legkivívóbb, immár jól ismert példa (1481). E levél előírta, hogy a mesterek lányai és özvegyei csak céhbelihez mehetnek férjhez. Ld. *Szücs*: Városok és kézművesség. 149–150., *Kubinyi*: Budai és pesti családok. 232. és *uő.*: Budapest története. 2. k. 116. A házassággal folytatott spekuláció, mint ismeretes, a 15. századi magyar arisztokrácia körében is gyakori volt (*Fügedi*: A 15. századi magyar arisztokrácia. 48.).

száma mégis közel egyforma. Így, bár életkori megoszlásukat nem ismerjük, mégis fel lehet tételezni, hogy a házasulandó férfiak és nők között nem volt nagyobb korkülönbség (2. és 4. táblázat).

4.3. Az örökösödés elméleti rendje és a reprodukció

Valamennyi európai örökösödési rendszerre jellemző, hogy az örökösödési folyamat keretében házassági vagyonból származó tulajdon nőkre és férfiakra egyaránt átszállhat.¹⁰³ Ezen túlmenően azonban az igen változatos európai rendszerek két szélsőség között helyezkednek el. Az egyik szélsőség lényege, hogy a vagyon egybentartása céljából valamelyik leszármazott egyoldalú kedvezményben részesül. A római jog hatásáról van szó, szelleméből következik, hogy bizonyos kifejezetten *patriarkális szándékok* az apa halála után is érvényesülhessenek, mert a legfőbb cél, hosszú ideig megőrizni a családi egységet. A másik szélsőséges rendszer germán eredetű, és az örökösök teljesen egyforma jogain alapszik, vagyis kirekeszti a szülői akaratot az örökítésből. Itt a *genealógiai pozíció* a döntő, következésképpen a szülőkhöz fűződő kapcsolat leértékelődik. Elterjedt nézet, hogy a kedvezményező rendszer inkább a nagycsaládi, az egyenlően osztó inkább a kiscsaládi forma terjedését segíti elő.¹⁰⁴

A feudális kori társadalomtörténet szempontjából a családszerkezet és az örökösödési rendszer kapcsolatát nem lehet megérteni, ha egyedül a jogtörténeti vonatkozásokat nézzük, mert az adott örökösödési jog működését a család átalakulásában, a folyamatra gyakorolt hatásában kell értékelni, valamint, megfordítva, az örökösödési rendszer is, mint társadalmi alkotás ki kell, hogy fejezze, milyen családforma újraképződésének kedvez legjobban.

Itt felvetődik, mi a helyzet akkor, ha nincs mit örökíteni, mert nincsen vagyon. Erre a súlyos problémára most csak röviden lehet kitérni. A család az említett esetben főként demográfiai minőségében bukkan fel, változik és életének folyamata rövid. Minthogy az apa nem adja tovább társadalmi státusát leszármazottainak, a rokonsági kapcsolatok sem játszhatnak általában fontos szerepet, kivéve azt az esetet, amikor pártfogó-pártfogolt (például keresztszülő-gyermek) kapcsolat keletkezik vagyonos és nincstelen között. A középkori magyar város kifejlett formájában polgár város volt, társadalma döntően olyan családokban szerveződött, amelyek legalább teljes házingatlanul rendelkeztek a területén,¹⁰⁵ így például a nem-polgári családok aránya Kassán is viszonylag alacsony le-

¹⁰³ *Goody, J.*: Inheritance, property and women: some comparative considerations. Family and Inheritance. (Id. 29. sz. jegyz.) 10. Az „örökösödés” fogalmát a tartósan marandandóvá válás, megmaradás értelmében használom. Vö. *Wenzel G.* ide vonatkozó értelmezését Jogtudományi Közlemények. 1875. 62.

¹⁰⁴ *LeRoy Ladurie E.*: Systèmes de la coutume. Système d'héritage et coutumes d'héritage en France au XVIe siècle. Annales E.S.C. 1972. 827., 835–42. l. (Angol változata a *Family and inheritance* 37–70-on!) *LeRoy Ladurie* főként *Yver, J.*: Essai de géographie coutumière. Párizs, 1966. könyvére támaszkodik és a francia viszonyokat vizsgálja. *Goody* 25–28. bizonyos finomításokkal a változt elképzelést Nyugat-Európára terjeszti ki, *Sabean, D.*: Aspects of kinship behavior and property in rural Western Europe before 1800. Family and inheritance. 104. pedig azt azzal a megszorítással fogadja el, hogy a rendszereket csak a családi folyamatokkal összefüggésben lehet értékelni.

¹⁰⁵ A kérdéssel A középkori magyar város c. könyvemben foglalkozom. 32., 108., 110., 130., 132., 211–12. és 257–259.

hetett.¹⁰⁶ Ezért, bizonyos rövid ideig tartó ingadozásokat nem számítva, valószínűleg érvényesült városainkban az az elv, hogy – legalábbis a 16. század második feléig – a nem-polgári, vagyontalan, „pusztán demográfiai” családok ritegnek sem nevezhető kisebbséget alkottak bennük. A probléma mindemellett kiesik vizsgálódásunk körén, mert e tanulmánynak nem a város, hanem a városi polgár a témája.

A vagyon örökítésének szokásszerűen, jogszerűen meghatározott folyamatát a polgári család szerkezetváltozása szempontjából, úgy lehet felfogni, hogy az a tulajdoni jogokkal és az együttlakással függ össze. A folyamatban tehát olyanok vesznek részt, akik a megismert családi keretek között fogyasztási és termelő egységben működnek együtt.¹⁰⁷ Ebből kiindulva legcélszerűbb, ha a család fejlődési szakaszaival kapcsoljuk össze a városjogainkból kiolvasható előírásokat, szokásokat. Az áttekintéstől két eredményt lehet várni. Egyrészt választ arra, miképpen függ össze a polgári család demográfiai reprodukciója a vagyoni viszonyok reprodukciójával, másrészt, legalább a kimutatott kölcsönhatások mértékéig eldöntendő, hogy mikor, milyen körben terjedt el ez a családforma Magyarországon.

A családi élet folyamatában a tűzhely alapítása a kiindulópont. Később új helyzetet teremt az első gyermek születése, majd az első, házasságra lépő gyermek végleges távozásával megkezdődik a vagyon hasadása (hozomány, ajándék, részkiadás stb.), amit pre-mortem örökítésnek lehet nevezni, s amelyet, végül, a post-mortem osztozkodás követ. A családi élet e fontos állomásait a továbbiakban a budai, a szepesi szász, az erdélyi szász és a kolozsvári, különféle formában rögzített örökösödési elvek alapján tekintjük át.¹⁰⁸ Meg

¹⁰⁶ Az ún. „lakó” háztartások néhány mutatója:

	1549				1554	
	1. negyed		egész város		egész város	
	n	%	n	%	n	%
1. lakó	31	100,0	66	100,0	85	100,0
2. közülük házas	28	90,3				
3. gyermeke van	26	83,3				
4. férfiszolgája van			7	10,6		
5. háztartása 2–3 tagú			31	40,7	20	23,5
6. háztartása 5 vagy több tagú			22	33,3	18	21,5

Feltételezve, hogy a magasabb háztartáslétszám általában kedvezőbb vagyoni helyzetet jelez, a 4. és 6. sor adatai azt mutatják, hogy a házzal nem rendelkező családok nagy része átmeneti állapotban van a polgári életforma felé, ezek nem tekinthetők nincsteléneknek.

¹⁰⁷ Ld. ebben az értelemben *Goody* i. m. 14. és *Berkner, L. K.*: Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison. Family and inheritance. 71.

¹⁰⁸ A budaiakra *Das Ofner Stadtrecht*. Hrg. *K. Mollay* Bp., 1959., valamint az erre alapozott ún. tárnoki jog (*Kovachich M. G.*: Codex authenticus iuris tavernicalis. Buda, 1803.) A szepesi szászokét ld. *Demkó K.*: Lőcse története. Lőcse, 1896. 16–87. l. az erdélyi szászoké: *Statuta iurium municipalium saxonum in Transilvania. Opera Matthiae Fronii*. Kolozsvár, 1779. A kolozsvári tractatust kiadta *Kolozsvári S.–Óvári K.*: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. k. Bp., 1885. 251–282. (Idézet esetén mindig csak a cikkely számára hivatkozom!) Nem vettem figyelembe a *Lindner G.* által kiadott ún. Altenberger (egyesek szerint helyesen *Altemberger*) féle

kell jegyezni, hogy a felsorolt jogok természetesen nem az említett alább követendő, rendszerező szemponthoz igazodnak, miként a jogtörténeti irodalom sem veszi azokat, tárgyánál fogva, figyelembe.

1. Új család alapításakor a házaspár által hozott vagyon polgári körülmények között egyesült, azaz férj és feleség között vagyonközösség keletkezett.¹⁰⁹ A szavak között lényegében ezt mondja ki a budai jog is,¹¹⁰ s az elv kifejezett megfogalmazást kap az erdélyi és a szepesi szászoknál, valamint a kolozsvári tractatusban.¹¹¹ Ehhez képest részlet, igaz, fontos részlet, hogy az asszony férjétől ún. hitbért (*Morgengab*) kapott adományként.¹¹²

A polgári vagyonegység azt jelenti, hogy a házasság nem tűri a házaspár különvagyonát, tehát amit behoztak közös, továbbá azt is jelenti, hogy a nő tulajdoni igényének fenntartásával a férj igazgatja az egész vagyont. A szepesi szászok joga mondja ki ezt a legvilágosabban: az asszony nem perképes, még abban az esetben is szószólót (*Vorsprech*) kell fogadnia, ha árván marad vagy megözvegyül.¹¹³ Mint látható, a vagyonegységet illetően bizonyos kérdések már az esküvő pillanatában tisztázódtak. A gyermekáldás azonban a feleség számára fordulatot hozott, mert vagyoni igényei nagyobbak lehettek akkor, ha férje halála idején már gyermekük volt, netán halála után szülte meg közös gyermeküket, aki életben is maradt.¹¹⁴

kódexet, minthogy az nem Magyarországon keletkezett, hanem valószínűleg Nürnberg környékéről származik. (Der Schwabenspiegel bei den siebenbürger Sachsen. Ed. altera curavit K. A. Eckhardt. Aalen, 1973.) Hasonlóképpen, idegen eredete miatt nem foglalkozom az Iglau–Jihlava jogából szinte szó szerint átvett selmeci jogkönyvvel (*Wenzel G.: Árpád-kori Új Okmánytár*. 3. k. 206–291.). Az utóbbi két jog idegen voltáról ld. *Relković N.: Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht)*. Bp., 1905. 16–17.

¹⁰⁹ *Timon Á.: Magyar alkotmány- és jogtörténet*. 3. bőv. kiad. Bp., 1907. 373.

¹¹⁰ Ti, akkor, amikor az elhunyt férj vagyonának az anya és a gyermekek közötti egyszerű felosztásáról beszél (313. cikk). A budai jogra alapozott tárnoki jog ezt úgy fejezi ki, hogy *si quis habens haereditates aviticas et paternas . . . tales haereditates post eius obitum, in uxorem, et proles quos haeredes habuerit, haereditario iure condescenderunt.*" (124. cikk)

¹¹¹ Szepesi jog: „. . . die Frauen als gut recht haben in diesem lande als die Manne . . .” (2. cikk). Vö. ebben az értelemben *Demkó K.: A szepesi jog (Zipser Willkühr)*. Bp., 1891. 21. (Klly.) Erdélyi szász jog: „Sintmal sich Mann und Weib im Ehestand in Gemeinschaft beyder Leib und ihrer Güter begeben darum ist es billig und Löblich dass sie in ihrer Haushaltung, mit ihrem Kindern in freundlicher Beywohnung und Leben, ihrer Güter zur gemeinen Nothdurft brauchen und geniessen” (II. r. 4. cím. 1. par.). Az arányos osztás elvét ezzel a ténnyel indokolja az idézett statutum (uo.). Kolozsvár: „. . . mind az ket személynek Jovays mind az ingok, mind az ingatlanok mindenestől egybe elegendyenek, es edgye legyenek akar eöstől marattak, akar maga keresmeny volnanak.” (IV. cím. 1. par.)

¹¹² Budai jog 282., 392–393. és 397. cikk (a budai jog szerint a férj is kaphatott hitbért a feleségétől!). Szepesi jog 13. cikk, s ennek nyomát látom a kolozsvári tractatus IV. cím 4. par.-ban is, amely az özvegyeknek az ingóságokból a részükre járó harmadrész felett még egy-egy további darabot is biztosított. A hitberről vö. *Tárkány-Szücs E.: Magyar jogi népszokások*. Bp., 1981. 357–59. s a további lapokon.

¹¹³ 3. cikk.: „Das kein Frau nicht zu tedigen hat die einenn lebendigenn Mann hat.” továbbá 37–38. cikk. Ld. még *Demkó: Szepesi jog*. 24. A budai jog a szószólót *Vormund*-nak nevezi (295. cikk). A férjet a budai jog a nő gyámjának tekinti. *Relković* Buda jogkönyve. 132.

¹¹⁴ Szepesi szász jog 13. és 65. cikk, valamint *Demkó* i. m. 27. Kolozsvár még tovább megy, mert az élve született, de később meghalt csecsemő anyjának is kedvezőbb helyzetet biztosít: „Nehezen penigh ha megh marad valamely Eozvegy es Gyermecket szül, annak feob nem leven, ha az

2. Amikor megszületik a gyermek (aki életben is marad), a családi vagyon hasadni kezd. Ha még mindkét szülő életében, hozzájárulásukkal házasodik meg,¹¹⁵ pre-mortem örökösödés megy végbe, a vagyon egy része átszáll rá.¹¹⁶ Hogy ez a valóságban, vagy akár csak jogi meghatározás szerint is mekkora arányt képviselő rész lehetett a teljes új vagyonban, bajos megmondani. Megítélésem szerint ebben a tekintetben érdekes és árulkodó az a látszólagos különbség, amely egyfelől a budai és a szepesi jog, másfelől az erdélyi szász és a kolozsvári jog között mutatkozik. Az alább részletezendő post-mortem osztozáskor ui. a budai jog egyszerűen csak a férj részével kapcsolatban intézkedik (a nő részéről nem tesz említést), míg a szepesi jog a vagyon *felét* hagyja az özvegnél, ha újraházasodik, mert felteszi, hogy az egyszerűen nála marad.¹¹⁷ Az erdélyi szászok és a kolozsváriak joga ellenben egyaránt 1/3-ad részt hagy a vagyonból az asszonynak, 2/3-ad részt a férjnek.¹¹⁸ A kolozsvári tractatus szerint az egyenlőtlenség oka az, hogy „*az Ferfiu meltosagosabb*”. Csakhogy az efféle irracionális érvelés polgári körülmények között indokolatlan, a magyarázat itt valójában az lehet, hogy az asszony által a házasságba hozott vagyonrész szokásszerűen kisebb volt, mint a férfié. Hasonló lehetett a helyzet a budai és a szepesi szász jog hatókörében is. Mint láttuk, a budai jog nyitva hagyta a kérdést, amikor az asszony vagyonrészét kiemelte az osztozásból (vagyis azt a vagyoni arányt tartja fenn, amely a házasságkötéskor ténylegesen kialakult). A szepesi szász jog burkolt formában szintén elismeri, hogy a pre-mortem örökítéskor a kedvezményezett nem kapta meg teljes vagyonrészét. Ezért, az egyenlő osztás elve alapján, a kényszerű visszahozás módszerét használja: osztozáskor, ha a korábban kiházasított gyermeknek még követelése van, teljes részét akkor kaphatja meg, ha visszateszi a közösbe a neki előre kiadott vagyonrész.¹¹⁹ (Ezt a „visszatételt” egyébként az erdélyi szászok is alkalmazták).¹²⁰ Az egyenlőtlen részesedés és a kényszerű visszahozás megítélésem szerint közös eredetű jelenség, magyarázata azonban jogtörténeti keretek között nem oldható meg, ezért később térek rá vissza. Most csupán annyit célszerű leszögezni, hogy a szülők életében kiházasított polgárgyermek rendszerint csak nagyobb méretű előleget kapott a családi vagyonból.

3. A post-mortem öröködéssel, a tulajdonképpeni örökléssel kapcsolatban négy kérdésre keresek választ: milyen általános elv szerint történt az osztozás; miképpen alakult az özvegy nő helyzete; volt-e kedvezményezett az örökösök között; mi jellemzi a távolabbi örökösök sorrendjét.

haznak csak az negy szegletiben hallyak is rivasat eleo Gyermeknek mondatik es az jokban reszes, es ha el hal, az megh marat Anya az eo jussa szerent reszt vehet azonkeppen az Atya is.” III. cím. 10. par. Hasonlóan az erdélyi szász: II. 2. cikk 3. par.

¹¹⁵ Budai jog: A 395. cikk címe „*Wie chinder an wissen der eltern nicht schollen heyrathin.*”

¹¹⁶ A budai jog az asszony „*aigen hab*”-jának nevezi azt, amit szüleitől hozott, vagy előző férje után bír (397. cikk).

¹¹⁷ Budai jog 313. cikk, szepesi jog 11. 12., 65. cikk.

¹¹⁸ Erdélyi szászok: „*Bei den Sachsen aber ist es ein Brauch kommen, dass aus allen Gütern, so die beyde haben zusammen gebracht, dem Mann das Zweitheil, und der Frauen das drittheil gebühren soll . . .*” II. r. 4. cím 1. par. Kolozsvár IV. cím 1. par.

¹¹⁹ 11. cikk: „*. . . so spricht unser Recht, das die Kinder die ausgeben sinth, das wyder einlegenn, was ihn von iren Eldern worden ist, und nachdem neme ighich kinth eines als viel sam das ander . . .*”

¹²⁰ 1555. évi szebeni statutum. Ld. *Kolozvári–Óvári* i. m. 1. k. 528.

a) Mint ismeretes, hazai városi jogrendünk, elsősorban a négy vizsgált rendszer, a vagyon egyenlő osztásának elvén alapszik.¹²¹ A házassági közösség felbomlásakor (leginkább valamelyik házastárs halála esetén) az elhunyra eső vagyonból egy-egy azonos rész járt az özvegynek, továbbá valamennyi életben lévő közös gyermeknek.

b) Az özvegyen maradt házastárs, különösképpen az asszony, elvileg kedvezőbb helyzetbe került, mint amilyenben a házasságkötéskor volt, mert a saját hozományának megfelelő értéken felül egyes helyeken hitbér is járt neki, részt kapott továbbá a férje vagyonából, és természetesen a fentebb megismert elvek szerint jutott neki a közösen szerzett vagyonukból is. A szepesi szászoknál például a gyermektelenül özvegyen maradt asszony a következőképpen osztozott a rokonokkal: 1/2 rész eleve az övének számított, férje után járt további 1/4 rész, az utolsó negyed részt pedig kiadta az elhunyt rokonságának.¹²² Ráadásul fenntarthatta magának az egész vagyon hasznélvezetét mindaddig, amíg újból férjhez nem ment.¹²³

c) Az örökösök között a két erdélyi városi jog tesz különbséget abban az értelemben, hogy a legfiatalabb fiúörökös opcióval bírt, vagyis megtarthatta a szülői örökséget azzal a feltétellel, hogy a többieket pénzben vagy örökrésszel elégíti ki.¹²⁴

d) Az elsőrendű örökösök az elhunyt gyermekei, akik között nem szerint egyik városi jog sem tesz különbséget. Őket követik a sorban az unokák, tehát a lemenők, lemenők hiányában pedig a vagyon a *paterna paternis, materna maternis* elve alapján száll vissza az apai vagy az anyai ágon.¹²⁵ A kolozsvári tractatus azonban nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy ott más az öröklés rendje, mint a szászoknál: „... ha a Fiak magtalan meghalnak, nem az Atyokra és Anniokra, hanem a közelebbi oldalról való Atyafiakra szállnak a jövai az törvénynek folyasa szerent.”¹²⁶ Ez a tudatos és hangsúlyozott szakítás a hazai polgári hagyományokkal fontos fejleményt sejtet, melyre később térek vissza.¹²⁷

Az előzőek alapján a magyar városi örökösödési rendszerek legfőbb jellegzetessége 1. az egyenlő osztás elve, 2. a házassági vagyonegység elve, 3. az oldalági öröklés kizárása (kivéve a kolozsvári rendet). Az imént ismertetett két szélsőség, vagyis az egyoldalúan kedvezményező paternalista és az egyenlően osztó nemzetségi rendszerek között valahol középtájt, mégis inkább az utóbbi szélsőséghez közelebb helyezkedik el. A magyar nemesi örökösödés rendszere szélsőségesebb változat, mert kedvezményezi a fiúöröklést, nem ismeri el a teljes vagyonegyesülést, és az ősiség elve alapján nemzetségi öröklést tesz lehetővé.¹²⁸ Így a városi örökösödés rendszere inkább segíti elő a családi (demográfiai-

¹²¹ *Timon* i. m. 373. 1. A budai jog igen határozottan fogalmaz: „*Stirbt eyn man an geschefte Unnd hai weib unnd chinder, Alle seyn hab unnd gutter sol man tailen ynn gleich tail. Dem weib unnd den chindern, itzlichen alzo vil, alzo dem andern*” (313. cikk).

¹²² 4. és 5. cikk, valamint *Demkó* 28.

¹²³ Szepesi szászok: 65. cikk és *Demkó*. 29. Hasonló olvasható ki a tárnoki jog 129. cikk-ből is.

¹²⁴ Szepesi statutum, 1524 (*Kolozsvári-Óvári*. 1. k. 509.) Kolozsvár: IV. cím 8. és 9. par. Ha kizárólag leánygyermek örökösök maradtak, az opció joga a legkisebb leányé volt.

¹²⁵ *Timon* 374.

¹²⁶ Kolozsvár II. cím 3. par.

¹²⁷ A felsorolt a–d szempontok mellé kívánkozik egy további is a végrendekezés szabadságáról. Ezen a téren azonban egyrészt nagyok a különbségek (vö. *Timon*. 374–75.), másrészt olyan részletekről van szó, melyek megítélés szerint a reprodukciós folyamatot lényegesen nem érintik.

¹²⁸ *Hóman-Szekfü*: Magyar történet. 1. kiad. 3. k. 120–121. *Tárkány-Szücs* i. m. 710–12.

termelő-fogyasztó) egység fennmaradását, benne a szülői hatalmon alapuló egyenlőtlenséget, míg ellenben a nemesi rendszerben, melynek részletes taglalása most nem feladat, a polgárihoz képest kisebb a családi mag jelentősége, és a szülői hatalom sem lehet akkora a jogokkal bíró atyafiság jóval nagyobb szerepe miatt. Az utóbbi körülmény a nemesi család gyermekének nagyobb egyéni szabadságot biztosít, mint a paternalista polgárcsalád gyermekének. Az ősi vagyon mint intézmény nem a családi kereteket, hanem a genealógiai kapcsolatok rendszereként és folyamatoként felfogott nemzetséget szándékozott fenntartani.¹²⁹

A nemesi és a polgári örökösödés közti elvi különbség világíthatja meg, miért szükségeszerű, hogy valamennyi ismert városi jogunk keletkezése az 1351. évi törvény, az ősiség kimondása utánra tehető csupán.¹³⁰ Ez a törvény tulajdonképpen úgy pecsételt meg egy jogfejlődési folyamatot, hogy eltérő örökösödési jogfelfogások, megoldások közül bizonyos tompító megszorítással (a *fiúsítás* elfogadásával) a nemzetségi öröklés elvét juttatta érvényre. A megoldásban egy társadalomtörténeti átalakulás természetes kifejezését látom, amely hozzájárult a nemesség és a polgárság rendi jellegű elkülönüléséhez.¹³¹ Városainkban éppen a 14. század utolsó évtizedeire tehető annak a döntő társadalmi változásnak a kezdete, amely a nemzetségi uralom eltűnését, a polgári elit hatalomra jutását, az elit és a középréteg elzárkózó jellegű kiegyezését foglalja magában.¹³² Amennyiben megengedhető, hogy összefüggést keressünk örökösödési rendszer és családforma között, úgy a középkor végi polgári család magyarországi formája is ebben az időszakban, vagyis a 14. század második felétől kristályosodhatott ki.

Szükségeseznek tartom itt megjegyezni, hogy középkori polgári örökösödési rendszereink, melyek a regionális eltérések ellenére is nyilvánvalóan egységet alkotnak, maguk is fejlemények, olyan fejlemények, melyek láthatóan a magyar feudalizmus keretében következtek be. Függetlenül attól, hogy filológiai, jogtörténeti szempontból mennyire

¹²⁹ *LeRoy Ladurie* i. m. 837. „... la succession ininterrompue des descendants à travers les générations, au long delaquelle les biens s'écoulent et filent, se divisent harmonieusement et se répartissent; en fonction des troncs des branchages et des ultimes bifurcations.” Kilencven évvel korábban *Wenzel G.* ezt hasonlóan fogalmazta már meg: „ősi jog mindaz, amit nemző eleink útján, törvényes örökösödés során reánk hagytak.” Ez tehát az *aviticum*, amely jogközösség: minden utód részeseül belőle a birtokszerzővel együtt (A magyar magánjog rendszere. 3. kiad. 1. k. Bp., 1885. 252. 253.)

¹³⁰ A Budai Jogkönyv legkorábban a 15. század első évtizedeiben keletkezett, egyébként magánhasználatra összeállított joggyűjtemény. Budapest tört. 2.k. 80. (*Kubinyi A.*). A tárnoki jog keletkezése a 1440 körüli évekre tehető (*Kubinyi* uo. 164.). A *Zipser Willkühr* 15. századi példányokból ismert, keletkezését Demkó 1370-re teszi (i. m. 13–17.). Az erdélyi százok statutumait a brassói városi tanácsos Fronius Mátyás állította össze, melyeket Báthori István fejedelem 1583-ban erősített meg. A kolozsvári tractatus 1603-ban készült el. Az előbbiekből fel nem használt „Altenberger” kódex keletkezése a 14. századra tehető ugyan, de Nagyszebenben Altenberger Tamás királybíró révén 1481-ben jutott (vö. a Lindner-féle kiadás bevezetőjét az V. lapon, a hasonmáskiadásban a 70-en. Ld. ui. a 412. és a 439. is. Bibl. hiv. fentebb 108. sz. jegyz.) A selmecbányai szöveget kiadója, Wenzel a 13. századra datálja ugyan, de a legújabb értékelés szerint ez sem keletkezhetett a 14. század második felénél korábban. – Györffy Gy. szíves közlése! Györffy erre a megállapításra Paulinyi O.-al egyetértésben jutott.

¹³¹ A „rendi” jelleg ismérvei alatt azokat értem, amelyeket M. Weber használ. Feudalizmus, 'rendi' állam' és patrimonializmus. Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Bp., 1979. 447–48.

¹³² *Granasztói*: A középkori magyar város. 107–133.

kapcsolhatók a Magyarországon elterjedt városjogok a nagy német jogcsaládokhoz, a polgári jellegű magánjogi szokások, szabályok kodifikálása akkor következett be, amikor kibontakozott a piaci gazdaság (ideértve a vállalkozásszerűen űzött szőlőművelést is), fokozódott a nemesség rendi elkülönülése a városlakóktól.¹³³ E változások előzménye az, hogy jelentős 14–15. századi városaink falusias településekből nőttek ki, melyekben fokozatosan élénkült meg a piaci tevékenység, miközben a földet a 14. század első feléig, egyes helyeken valószínűleg még később is, közösségi rendszerben művelték. A 14. századi városi életben még a vidéki nemességgel összefonódott nemzetségi patriciátus uralma volt az egyik legfontosabb mozzanat.¹³⁴

A következő, majd kétszázötven évet számláló időszakban keletkezett négy polgári örökösödési rendünk azért hasonlít egymásra és azért kifejezetten városi jellegű, mert egyetlen lényeges követelményüket sem lehet ingóvagyon, készpénz, piaci forgalomban értékesíthető ingatlan vagyon nélkül teljesíteni. Az intenzív piaci forgalom tehát előfeltétele volt a keletkezésüknek. A házastársi vagyonegység, a hozomány vagy rész kiadása, az egyenlő post-mortem osztás csak erőteljes pénzforgalom közepette valósítható meg. De a szóban forgó rendek abban is hasonlítanak egymásra, hogy az egyenlő osztás elvét követik,¹³⁵ végső fokon nemzetségi jellegű, így a 12–13. századi többi magyarországi rendszerektől lényegileg alig különböző, nyilvánvalóan germán rendszer magját tartalmazzák. Jogunk van tehát feltételezni, hogy a pesti, pozsonyi, soproni, nagyszombati, szepességi szász, kassai, erdélyi telepések korai szokásjoga, jó néhány jelentős különbség dacára is ezen a kulcsfontosságú ponton, ti. a vagyonörökítés elvi alapját illetően, könnyen idomulhatott a kialakulóban levő szokásokhoz. Márpedig ez elsőrendű szempont minden földesúri hatalom számára, beleértve a királyi hatalmat is. Mint láttuk, a döntő fordulat, a szakítás csak később következhetett be. Ekkor olyan sajátos nemesi örökösödési rendszer jött létre, amely hangsúlyozottan és visszavonhatatlanul *nemzetségi jellegű*, elsősorban a földbirtok védelmét célozza, miközben az ettől az elvtől mindinkább távolodó, „polgárosodó” örökösödési rendszer *családi jellegű* lett, és a házastársi közös vagyonra alapozott vállalkozást óvta, tartósította.¹³⁶ Ebben a későbbi időszakban azonban a városok és uruk, a király kapcsolata már annyira átalakult, hogy a nemesitől eltérő örökösödési rendszer megléte többé nem zavarta viszonyukat.

Befejezésül megkísérlem leírni, miként függhetett össze a polgári család szerkezete az örökösödési rendszerrel.

Minden örökösödési rendszer célja az, hogy megfelelő életkörülményeket biztosítson az utódok számára, ezért valamilyen módon védekezik a vagyon elaprózódása ellen.¹³⁷ A magyar nemesi rendszer megoldása az volt, hogy kizárta a nőket a vagyonra

¹³³ A német városi jogok magyarországi elterjedéséről ld. R. Wenskus térképét: Grösser Historischer Weltatlas. 2. rész. Mittelalter. Hrsg. J. Engel. 2. kiad. München, 1979. 41.

¹³⁴ *Granasztói* i. m. 88–89., 107–112., 191–194.

¹³⁵ Ismerik a *paterna paternis materna maternis* elvét is.

¹³⁶ Ennek nem mond ellent, hogy a szepesi és az erdélyi szászok örökösödési joga városokon kívül szász falvak, falusias kisvárosok rendjére is kiterjedt. A polgári rendszert sok kisebb település vehette át, az átvételt elősegítették a falvakat a városokhoz fűző piaci és hatalmi-politikai kapcsolatok. Nyilván nem véletlen, hogy éppen ez az a két jog, amely a kényszerű visszahozás módszerét alkalmazza. LeRoy Ladurie is rámutat, hogy az efféle különleges megoldás (kikötés) jellegzetesen városok közelségében fejlődött ki, paraszt birtokosok között (i. m. 832.).

¹³⁷ *LeRoy Ladurie*: Coutumes et héritages. 827., 841.

jogosultak közül, tehát úgy járt el, mint a nemzetségi örökítés iskolapéldájaként emlegetett normandiai rendszer.¹³⁸ A polgári rendszerből gyökeresen eltérő családfelfogás olvasható ki, mert mint láttuk, nem a nemzetségi kötelékeket, hanem a családi kereteket a „házat” óvta.

A probléma természetét érzékelteti az alábbi kassai példa. A 16. század közepén Melzer András a német elit polgárok egyik vezető képviselője volt. Krakóban tanult, Kassán előbb iskolamesterként működött, jegyző lett, majd 1527-ben esküdtnek választották. 1533-ban nősült meg először, igencsak későn, hiszen akkor már negyvenéves is elmúlt. A sokszor bírónak választott Kükelbrecht–Kakuk Mihály leányát vette el, aki természetesen jelentős vagyont hozott a házhoz. 1536-ban Melzert is száműzték, felesége a száműzetésben meghalt, de Melzer most már gyorsan választott új feleséget, Göncön, ideiglenes lakóhelyén. 1549-ben készült végrendelete a polgári család talán legfontosabb gondjának igen tömör kifejtését tartalmazza. Melzernek a két házasságból egyetlen utóda sem maradt. Élete alkonyán tehát azt szeretne volna biztosítani, hogy a vagyon feleségére, illetve annak unokájára maradjon, aki mellesleg felvette a Melzer nevet. A képzett, humanista Melzer András a következő jogi és erkölcsi érvekkel támasztotta alá igazát:

1. A város kiváltságai és törvényei szerint javait arra hagyhatja, akire akarja.
2. A jog azt parancsolja, hogy a vagyont azokra kell hagyni, akiknek az ember természeténél fogva adósa, vagyis lemenő és felmenő, ezek hiányában oldalági rokonaira.
3. A házastárs több mint a fivér vagy a nővér, mert az Evangélium szerint „*vir et uxor non est duo sed una caro*”. Ezért illeti minden vagyona a házastársát, Ursula asszonyt.¹³⁹

Ebben az esetben igen erőteljesen fejeződik ki a középkor végi polgári család mély dilemmája. A főszereplő nagyon későn szánta el magát a családalapításra, hiába nősült kétszer, végül nem nevelt fel saját gyermekeket. A házastársi közösség kötelezettségeinek Melzer láthatóan, minden erejét latbavetve, igyekszik eleget tenni. A döntő szempontja az, hogy nagy vagyona egységben maradjon fenn, akár azon az áron, hogy vér szerint nem is rokon, de mégis az ő házában felcseperedett gyermek kezére jut.

A családi élet folyamatában szemlélt örökösödés legfontosabb kérdése az, mikor történik lényeges hasadás a vagyonban. A klasszikus törzscsaládi forma pre-mortem örökítéssel keletkezik, amit a magyar nyelv úgy fejez ki, hogy az apák, a szülők „levetkőznek”, de bizonyos jogokat, haszonélvezeteket megtartanak.¹⁴⁰ Minél távolabb tolódik ki a végső osztozás ideje, annál később bomlik fel az együtt lakó csoport. Elvileg tehát a korai vagyonhasadás következménye kis létszámú család, késői hasadása nagy család lenne.¹⁴¹ A mi polgári családunkban azonban csak a post-mortem örökléskor bomlott fel a vagyon, mégis kicsi a család mérete. Ennek az ellentmondásnak a természetét három tényező, a lélekszám, a mortalitás és az egyenlő vagyonosztás összefüggése világítja meg.

¹³⁸ *LeRoy Ladurie* 841.

¹³⁹ Melzer életrajzának további érdekes adatait itt nincs módomban felsorolni. Vö. *Kerekes*: Kassa polgársága. 42. laptól. A végrendelet a városi könyvben, a 251–53. fol.-on található (KVLt Suppl. H III/2. pur. 2.) Melzer az idézett helyen található bejegyzés szerint 1560-ban halt meg.

¹⁴⁰ *Tárkány-Szücs*: Magyar jogi népszokások. 713. Vö. *Berkner*: The stem family. 400–04. (fentebb 29.sz. jegyz.!)

¹⁴¹ *Goody*: Inheritance, property and women. 20.

Városaink lélekszáma, gazdasági tevékenységük köre a 15. század első feléig többé-kevésbé állandósult.¹⁴² Ha az utódok száma ebben a viszonylag telített állapotban tartósan növekszik, az alapjaiban rázza volna meg a városi rendet, hiszen elaprózta volna a vagyont, népes családokhoz, szegényedéshez, súlyos belső konfliktusokhoz, esetleg a termelési viszonyok olyan dinamikus változásaihoz vezetett volna, mint amelyek a túlnépesedett flandriai városokban következtek be a 11–12. században. Mindennek nyoma sincs. A lélekszám stagnálása vagy csökkenése esetén ellenben szinte minden polgár-gyermeknek esélye lehetett arra, hogy magához illő társat találjon. De akkor miért a férfiak késői házassága? Úgy látszik, ez a sajátosság is szükségszerűen fejlődött ki: az egyszerű egyenlően osztó örökösödési rendszer csak akkor működhet kielégítően, ha az életben maradás reménye viszonylag alacsony. Amikor ez a remény meghosszabbodik, akkor az örökösödés folyamata is elhúzódik. Magyarul: várni kell, mert kitolódik az osztózás ideje. Amennyiben bizonyosak lennénk abban, hogy az életben maradás reménye, az átlagos életkor együtt növekedett a városiasodással (pénzforgalom, piaci viszonyok fejlődése), akkor határozottan lehetne állítani a következőt: a demográfiai változások főleg a férfiakat érintették, mert a házasulandó nőket készpénzzel, más tőkésíthető javakból álló hozománnyal már alacsonyabb életkorban is ki lehetett elégiteni. Ismétlem, feltevésről, logikusnak látszó magyarázatról van szó. Bizonyítása, sajnos, megoldhatatlan feladat, mert hiányzanak azok a tömeges adatokat tartalmazó források, amelyekből az említett körülmények összjátéka kiolvasható lenne. Mégis, ez a változás csak a 14. század folyamán történhetett. A 14. századi városainkra vonatkozó szórványos ismereteink alapján arra inkább lehet ui. következtetni, hogy városiasodtak és javultak bennük az életkörülmények (amelyek kapcsolatban lehetnek az átlagos életkor emelkedésével is), mint az ellenkezőjére.

A polgári vagyonegységi szemlélet (ideértve az imént taglalt örökösödési rendet is) annak a régi típusú demográfiai rendnek a keretében tudott érvényesülni, amelyet Goubert írt le Beauvais régiójával kapcsolatban.¹⁴³ Ebben a rendben a felnőtt kort megelőző gyermekek száma a két főt is alig éri el, miközben a vagyon örökítése, nagyjából változatlan viszonyokat feltételezve a szülők szándékának megfelelően történik, vagyis a vagyont a lehető legkisebb mértékben osztják meg.¹⁴⁴ A szándékból valóság lehet, ha például a fiú minél később jut a vagyonrészéhez, miközben a kiházásított lány eltávozik otthonról. A magyar városokban általános post-mortem osztzkodás gátolta a házasodást (legalábbis a fiúkét), azaz növelte a nőtlen férfiak (ezzel a rendelkezésre álló mozgékonyabb munkaerő) számát, és meghosszabbította a szülőpár aktív tevékenységét (ami gyakorlatilag egyikük haláláig tartott).¹⁴⁵ Hogy a késleltetett vagyonátruházásból generációk közötti konfliktusok, mellesleg minden bizonnyal komoly szexuális problémák származhattak, feltehető még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a legények vándorlásai, az egyetemi tanulmányok nyilván sokat levezettek a feszültségekből.

A szülők első érdeke mindenképpen az összehozott vagyon őrzése, az új nemzedék legfőbb kívánsága ellenben a mielőbbi osztózás kellett, hogy legyen. Fontos szabályzó

¹⁴² *Granasztói*: A középkori magyar város. 157., 180–181.

¹⁴³ *Goubert*: Beauvaisis. 1. k. 31–35. (fentebb 29. sz. jegyz.!)

¹⁴⁴ *LeRoy Ladurie* 829–30. 1. 145.

¹⁴⁵ *Berkner*: Rural family organization. 151. (fentebb, 29. sz. jegyz.!)

tehát a szülők joga, amelynek nevében megszábták, hogy gyermekük kivel házasodhat, és ugyanezzel függ össze a polgári paternalizmus, az „öreg gyerek” sorban aszalódó fiú felemás helyzete. A kép nem látszik különösebben idillikusnak, komoly bonyodalmak magját vélhetjük felismerni, ám mindez már túlmutat a most vizsgált problémákon.

Arnyaltabban látjuk az eddigieket, ha az öröködést és a demográfiai mozzanatok a családi élet folyamatában helyezük el. Az egyenlő osztás, ennek olykor a kényszerű visszahozással kiegészített rendje csak látszólag teremt egyenlő feltételeket az örökösök között.¹⁴⁶ A nők viszonylag korai, a férfiak viszonylag késői házassága, az ebből következő életkori különbségek következtében olyan gyermekek élhettek együtt, akik között akár 12–14 év korkülönbség is lehetett (például előző házasságból származó leány és közös fiúgyermek). Ha ráadásul az idősebb gyermek fiatal korában kapott hozományt (mert férjhez ment), míg a fiatalabb gyermek későn nősült, akár 20–25 év is eltelhetett a pre-mortem részkiadás és a post-mortem osztozás között. Mivel városi körülmények között a hozományt pénzzé lehetett váltani, megforgatható tőke vált belőle. Akár nyereséget, akár veszteséget hozott, az a testvér, aki később jutott a saját részéhez, hátrányba került, amit legnyilvánvalóbban a „kényszerű visszahozás” fejez ki. Az osztozáskor ui. a tőke forgatásával szerzett nyereség nem került vissza a felosztandó alapba, ellenben a veszteség, csökkent vagyonrész képében igen. Továbbá az eltávozott testvér a távozás óta megnövekedett szülői vagyonból is részesült, míg annak vesztesége kevésbé érintette. Az élénk piaci forgalom, a vállalkozói (kereskedő, iparos és más) tevékenység mobilizálható vagyonalapot kívánt, ezért a hozomány tulajdonképpen egy tőkés társulás nélkülözhetetlen kelléke volt. Ez a vagyonegység értelme, ez magyarázza, miért számolnak városi jogaink arányokkal, amikor a házasfelek közti vagyonegoszlást határozzák meg.

Ebben rejlik a rövid időtartamú házasság, a gyakori újraházasodás mint demográfiai mechanizmus társadalmi jelentősége. Jól jellemzik a helyzetet a budai jogkönyv gyakran esetleges, nem is mindig jogászai körületekintéssel megfogalmazott rendelkezései, melyek éppen lomposáguk miatt életszerű állapotokról tudósítanak. Az öröködés kapcsán például azt tételezik fel, hogy az asszony marad özvegyen.¹⁴⁷ Nyilván azért, mert ez az eset volt a gyakoribb. S egy özvegyen maradt, vagyonos asszonynak, láttuk, valóban kedvezőbbek voltak a férjhezmenési esélyei a házasulandó lányokkal szemben. A mechanizmus működésében azonban éppen itt, újabb fontos mozzanat következik. A vagyonos özvegyasszony második férjének lehetőleg gyermektelennek kellett lennie, minthogy a további gyermekek az első házasság során összeállt vagyont fenyegették.¹⁴⁸

A családi vagyon polgári örökítésének módja tehát szükségképpen fonódik össze a folytatólagos poligámiával, amely viszont az alacsony gyermekszám egyik ugyancsak szükségszerű fő oka. Így lesz a polgári vagyonegység meghatározó és meghatározott,

¹⁴⁶ Itt *Sabeau*: Aspects of kinship behavior. 107. gondolatmenetét követem.

¹⁴⁷ A legfontosabb, a 313. cikk, végrendelet nélkül meghalt férfi esetére rendelkezik, a 393. cikk is, ugyancsak a *Morgengab*-bal kapcsolatban, abból indul ki, hogy előbb a férfi hal meg. 396. cikk.: az anya házásítja a gyermeket stb.

¹⁴⁸ *Goody* i. m. 11., *Kubinyi*: Budai és pesti polgárok. 232. rámutat, hogy egy vagyonos özvegyasszony könnyen kapott férjet. Az új férj, aki megörökölte az előző férj vagyonát, gyakran annak nevét is felvette, s ez a helyzet az iparosrétegben is teljesen általános volt.

döntő mozzanattá a polgári család, mint demográfiai és fogyasztó-termelő egység, reprodukciójában.

Ezzel kapcsolatban lehet immár kitérni arra, miért számít a különleges kolozsvári tractatus ízig-vérig polgári örökösödési rendszer összefoglalásának. Múlt századi kiadói nagy buzgalommal keresték ebben az iratban mindazokat a hatásokat, amelyek a Hármaskönyvből szűrődtek bele. Az egyenlő osztás, a vagyonegység és a nemek közötti egyenlőség azonban olyan sarkalatos részek, amelyek eldöntik, mi a rendszer lényege, mi a következménye. Nem változtat ezen az sem, hogy Kolozsvár a felmenők helyett az oldalági örökösöket helyezi előtérbe az örökagyó közvetlen leszármazottai után.¹⁴⁹ Ismert, hogy sok-sok magyar etnikumú városi és mezővárosi polgárt fűztek szoros kapcsolatok a megyei nemességhez, így a nemesi jogfelfogás sem lehetett idegen a polgárság előtt. A kolozsvári szokások keletkezését elsősorban mégis az árutermelő alföldi családi szervezet hatásának, ideszármazott hagyományának tulajdonítom, amely a vagyon jellege és a sajátos munkaerőigény miatt előmozdította a Kassán is látott fivérségek keletkezését. A kalmárkodó, nyereségüket hegyaljai és más, értékes szőlőingatlanokba fektető vagyonos polgárok, éppen a közeg változása folytán, előbb-utóbb ténylegesen felhagytak a fivérségi formával, de megőrizték a szokást, az erre jellemző gondolkodásmódot. A marhatenyésztés és -kereskedelem volt viszont az, ami a jelek szerint kifejezetten kedvezett a fivérségek keletkezésének és a sok férfit magukban foglaló háztartások fennmaradásának.¹⁵⁰

5. Összefoglalás

A „jóléti család” a polgári társadalomban

Adataink, következtetéseink, feltevéseink a következő rendszerbe illeszkednek:

A középkor végi polgári család reprodukciója nem pusztán demográfiai probléma, ezért magyarázata egyedül demográfiai szakeljárások segítségével nem lehetséges. A házassági vagyonegység létrejötte és örökítése városi körülmények között kölcsönhatásban állt a polgári család sajátos formájával, melyet a férfiak késői házassága miatt rövid időtartam, bomlékonyság jellemzett, s amely tömegesen képtelen volt a társadalom demográfiai újratermelésére, a lélekszámot még változatlan szinten sem tudta tartani. A középkor végi

¹⁴⁹ *Kolozsvári–Óvári* 253. és vö. uo. a Hármaskönyv rokonértelmű paragrafusainak felsorolását.

¹⁵⁰ Vö. *Veres É.*: A jobbágycsalád a 17. században. 426–27. (ld. fentebb 11. sz. jegyz.!) a nagycsaládi forma elterjedését az árutermelő állattenyésztéssel kapcsolja össze, míg a szántógazdaság és a szőlőművelés – írja – nem járt együtt a nagycsaládi együttéléssel. Ide kívánczik egy további adalék is. A már említett Pap Benedek és fivére, akik szegedi származásúak voltak, és Debrecenből költöztek Kassára, eredetileg, még idejövetelük előtt, Ferenc nevű bátyjukkal kereskedtek közösen. 1562-ben Pap Ferenc özvegye, akkor már egy váradai esküdt polgár felesége, azt követelte, adják ki neki előző férje ingó vagyonát, melyet az öccsének juttatott, jóllehet jog szerint az az özvegyet illeti. Pénzről, ékszerekről, posztókról és más kalmárúkról volt szó. Az özvegy gyaníthatóan a kassai jogrendben bízva próbálkozhatott a perrel, csak hogy igazát nem tudta elismertetni, mert a Pap fivérek felmutatták a bátyjukkal készített közös osztozó levelet. Ebben Ferenc a vitatott vagyont nekik adta. Az eset az oldalági osztozást nem ismerő Tanács előtt annyira szokatlan lehetett, hogy úgy döntött, a vitában bemutatott iratok alapján nem tud ítélni (KVL. 5. városi könyv. Suppl. H III/2. pur. 5. 325. fol.). Ez a fivérek közötti osztozás a kolozsvári tractatusban rögzített szokásokkal van összhangban. (Egyébként nincs nyoma annak, hogy a felperes asszony győzött volna.) Az élet, a kassai kalmárkodó

Magyarország polgári társadalma jóléti társadalom volt. Egyébként megmagyarázhatatlan, miért törekedett évszázadokon keresztül az élet keretét szolgáló családi viszonyok megóvására. Stabilitása (egy eszményi „jó” állapot – azaz „jólét” – megóvásának szándéka) mellett azonban „magyarságát” is hangsúlyozni kell. A polgári család a magyar feudalizmus keretei között, körülhatárolható gazdasági és társadalomtörténeti folyamatok összjátékaként keletkezett (14. század), természetes módon. Egyébként elvileg is, egyszerűen elképzelhetetlen, hogy rendi sajátosságok, hosszú időtartamban, egyedül etnikai (német) és külső (német) hatások alatt formálódjanak. Másrészt a magyar feudalizmus európai mivoltából következik, hogy a magyar középkor végi polgári család fő jellegzetességei Európában sok helyütt kimutathatók.¹⁵¹ Miként minden bizonnyal kimutatható lesz a polgári család a szélesebb mezővárosi közegben is, hiszen a városi intézmények, mentalitás nem korlátozódott az igazi városokra.¹⁵²

Középkor végi polgári családjunk a szülői pár, elsősorban mégis a családfő uralma alatt álló egységként jelenik meg, amit a kassai összeírások érzékletesen fejeznek ki: a családtagokat a *familia*, *cseléd*, *Hausgesind* szóval illetik.¹⁵³ A „család” „cseléd” szavak kettős, család és szolga vagy családtag (gyermek, leszármazottak) jelentése régi keletű, de éppen a 16. század közepétől a „cseléd” szó élt már csak tovább a 19. századig, és a háznép vagy a család egyik tagját jelölte.¹⁵⁴ A „gazda” (*Hauswirt*) irányítása alatt élő

szülőbirtokos polgári életforma azonban a jelekből ítélve legyőzte a Pap fivéreket. Benedeknek egyetlen fia maradt csupán, Gabriel, és Pap Antallal kapcsolatban is csak egyetlen túlélő fiáról, Ferencről lehet tudni. A fivérség e „színmagyar” emberek utódai számára már nem jelenthetett sokat, életútjuk elkanyarodott egymástól. Jóllehet ifj. Pap Ferenc a város egyik vezető kalmárja volt a 16. század végén. (KVL. H III/2 pur. 8. 117–18., 121., 130–31. fol. Pap Benedek magyar irodalomtörténeti szerepéről egyébként ld. A magyar irodalom története. I. k. Bp., 1964. 352.)

¹⁵¹ A késői házasság európai elterjedéséről vö. *Burguière, A.*: De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. *Annales. E.S.C.* 1972. 1130.

¹⁵² Az állítás, bár a látszat szerint nem kíván különösebb bizonyítást, még korántsem mondható tisztázottnak. Alátámasztására két adalékot említek. 1) *Németh G.*: Szikszó mezővárosi autonómiája a 17–18. században. *Történelmi Szemle.* 1982. 519–537, tanulmányában érdekesen érzékelteti, hogyan kerülhettek át a kassai intézmények a bortermelő hegyaljai mezővárosokba. 2) Abban a ritka esetben, amikor rendelkezésre áll egy mezővárosi család leszármazási táblája, szinte tapintható hasonlóságot lehet kimutatni a városi polgári család demográfiai viselkedésével. Így egy kecskeméti polgárcsalád 8 generációja (a 17. sz. vége és a 19. sz. közepe között) 20 családot, de bennük összesen csak 19 túlélő családost személyt számlált, jóllehet a születések száma viszonylag magas, 71 fő. *Báán K.*: A Csaba család. *Magyar Családtörténeti Szemle.* 1941. 169–178.). A születések családonkénti száma (3,8) a soproni mutatókat idézi, az egész jelenség pedig arra emlékeztet, amit a Jagelló-kori polgárság körében mutatott ki *Kubinyi A.* Mindez megfelel a Goubert-féle hagyományos európai családmódelnek. (Vö. fentebb 33. és 57.).

¹⁵³ *Conscr.* 1549. 8. 1.:

*Item Nicolaus Köteles familia V
Valentinus servitor*

Conscr. 1554. 11. 1.:

Köteles Miclos ffegywerffockhato III, czeled IIII

Ugyanitt a 3. negyed német nyelvű összeírása *hausgesind*-nek nevezi a fegyverképtelent.

¹⁵⁴ A szó szláv eredetéről *Györffy Gy.*: István király és műve. 503–04., jelentésváltozásairól A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. k. Bp., 1967. és *Bárczi G.*: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 118. Hogy a kiskoriak és a szülőkkel osztatlan birtokon élő nagykorú gyermekek, valamint a „cselédek” a családfőre nézve egyenlő jogi személyek, már *Demkó* is hangsúlyozza a szepesi jogra és a német *Sachsenspiegel*-re hivatkozva. A szepesi jog. 24.

oikoszt látjuk tulajdonképpen magunk előtt, ez a „*ganze Haus*”,¹⁵⁵ amelyben egyedül a családfő tekinthető a polgári közösség teljes jogú tagjának.¹⁵⁶

A kettősségnek egyrészt az az értelme, hogy a háznép tagjai jogi helyzetük szempontjából megosztottak, többségük alacsonyabbrendű, másrészt hogy ezt a formát a polgári intézmények erőteljesen védik, mert az egyes családok viszonylag rövid élettartama és az elégtelen reprodukció miatt a város folyamatos vérfrissítésre (bevándorlásra) szorul.¹⁵⁷ Község (*Gemeinschaft*) és családfő érdekei abban is közösek, hogy a házassági vagyonegyesítés útján létrejött „házat” minél tovább együtt akarják tartani. Így a „ház”, a városi társadalom szerveződésének sejtyszerű egysége a polgári életformához, egyebek között a család bomlékonyságához és az örökösödési rendhez idomult, amelynek mellel fizikai (építészeti) megjelenése, önálló és egységes városfejlődésünk újabb bizonyítékaként, az egész Kárpát-medencében, Soprontól Brassóig azonos, és elűt a szomszédos, nem magyar történeti régiók városi háztípusaitól. Ugyanígy különleges városi házaink tömeges megjelenése, azaz településrendje is.¹⁵⁸

Az elmondottak további kérdéseket vetnek fel, de a most leírt összefüggések többnyire csak feltevésekre, spekulációkra adnak módot. Kérdés például, létezhetett-e városainkban tartós, tudatos és tömeges születésszabályozás. Jelenlegi ismereteink alapján nem foglalhatunk állást. Kétségtelen, a tradicionális családtípusban még az alacsony, egy-két fős gyermekszámot is több szüléssel lehetett csak biztosítani a nagy halandóság miatt. Ez a helyzet gyökeresen eltér például a mai magyarországi helyzettől.¹⁵⁹

A másik kérdés: természetellenesnek mondható-e, hogy fizikai erejük teljében lévő férfiak olyan hosszú ideig élnek házasságon kívül, mi volt ennek a szexuális következménye? A prostitúció, a szexuális aberrációk témája teljesen feltáratlan, holott kapcsolat kereshető az elfojtások rendszere és a protestáns aszkézis elterjedése között, abban az értelemben, ahogy M. Weber vizsgálja a kérdést. A reformáció a szerzetesi aszkézist a mindennapi ember életének részévé tette, és bizonyos racionalitást adott neki. Kérdés tehát, a polgári család viszonyai között, annak rendi sajátosságoktól terhelt közegében nem keletkezhetett-e fokozatosan olyan aszkézisra buzdító, arra hajló szellemiség, amely a család tagjait eleve fogékonnyá tette a protestantizmus eszméi iránt, s amely, miután elterjedt, még tisztábban rajzolta meg azt az ívet, amelyet a család tagjai életük folyamán befuthattak. Sok-sok nemzedéken, évszázadokon keresztül tartósíthatta ez a szellemiség a

¹⁵⁵ *Brunner, O.*: Das „ganze Haus” und die europäische „Ökonomik”. *Neue Wege der Sozialgeschichte*. Göttingen, 1956. 36–39. Brunner rámutat, a németben a 'Familie' szó csak a 18. században kapott a maihoz hasonló jelentést, a középkorban a latin 'familia' a háztól függő személyek összességét jelölte. Uo. 42.

¹⁵⁶ Budai jogkönyv, 32. cikk: „*Auch sol kainer nicht genomen werdenn dy gemainschaft der purger, allain er sey ain hauswirt gueter aigenschaft und güets lobs, derr do habund ist erb und aigen.*”

¹⁵⁷ E problémakörre nem tértem ki. Vö. *Granasztói*: A középkori magyar város. 210–12.

¹⁵⁸ *Granasztói* i. m. 218–225.

¹⁵⁹ *Goubert* i. m. mellett vö. Családnagyság és termékenység. *Miltényi K.* riportóri beszámolója a Termékenység és társadalmi átrétegződés c. Nemzetközi Demográfiai Szimpózium. Demográfia. 1963. 285., *Acsády Gy.*: A termékenység előrebecslésének kérdései. 2. Nemzetközi Demográfiai Symposion. Demográfia. 1965. 363–64. és 369.

bomlékony, a paternalista vagyonegységi racionalizmus elvei szerint igazgatott polgári „házat”,¹⁶⁰

Az igazi, a fő kérdés azonban még általánosabb. Mint bevezetésül már utaltam rá, ezt a kérdést nem szabad úgy feltenni, mi a család. Azt kell néznünk, hogy működik. A látszólag szerényebb fogalmazás gyökeresen eltérő megközelítést fejez ki. A feudális kori polgári társadalom reprodukciós folyamata jól kivehetően arra irányul, hogy intézményeit, jog- és szokásrendjét többé-kevésbé változatlanul tartsa fenn, így hagyományozódik nemzedékről nemzedékre a hatalmi politikai egyensúllyal biztosított „jólét”. A megértés útja tehát az, hogy vizsgáljuk, mihez és mennyire alkalmazkodik, hatékony-e, hogyan szerveződik társadalmi egésszé a sok egyed (család).

A fogalmira szűkített érdeklődés itt egyszerűen hibához vezet. Hibához, ami nem más, mint a historizmus: eltávolodás a társadalmi totalitásában felfogott embertől, lecsüllyedés valamelyik szaktudomány zárt világába, a fogalom (például a család) születésének és rendeltetésének az embertől elidegenített módon való keresése. Az efféle műveltsornak általában az a célja, hogy a fogalmat egy konstruált és „történetinek” mutató folyamatba vagy állapotba lehessen illeszteni. Az előbbieken mindennek az ellenkezőjére törekedtünk.

¹⁶⁰E szellemiségről ld. Weber, M.: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp., 1982. 164. A késői házasság most említett vonatkozásairól *Burguière*: De Malthus à Max Weber. 1128–1139. és *Flandrin, J-L.*: Mariage tardif et vie sexuelle: discussions et hypothèses. Annales. E.S.C. 1972. 1351–1379. A két szerző közti vita jól érzékelteti, mennyire bizonytalan az említett kérdések megítélése.

1. FÜGGELÉK

A középkor végi kassai lélekösszeírások

A két összeírást (Conscr. 1549 és Conscr. 1554), változólistáikkal együtt, röviden ismertettem már: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. Századok, 1980. 620621. és 658–659. Kiegészítésül a következőket jegyzem meg:

A Conscr. 1549 keltezés nélküli tizenöt, utólag számozott oldalból álló füzet, egykorú címe nincs, egyetlen kéz írta, nyelve latin. Datálását kiadásra váró tanulmányomban végeztem el (A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon). A jegyzék első oldalán ez áll: *Nomina Incolatus*. Csak a 2., 3. és 4. városnegyedet nevezte meg a készítő, de a névsor egyértelműen az 1. negyeddel kezdődik. Csonkítatlan voltát bizonyítja, hogy minden negyed végén, lezárásul összegezők találhatók, melyek szintén a jegyzék készítőjétől származnak. A forrás tehát a fallal övezett Kassára vonatkozik.

Az 1. negyed összeírásának elkészítésekor az írnok a füzet lapjait félbehajtotta, majd a bal oldali hasábra írta – *Item* kitételrel – a ház, vagy annak tekintett házrész fő lakójának nevét, amennyiben fegyverképes volt, továbbá fegyveres fiát, szolgáját. A jobb oldali oszlopba kerültek ellenben a fegyverképtelen személyek, köztük a néhány asszony háztartásfő is. Az 1. negyed változólistája elvben azonos a 2., 3. és 4. negyed listájával, de eltér tőlük abban, hogy a fegyverképesek és fegyverképtelenek csoportján belül megkülönböztetéseket alkalmaz. Így a Századok 1980. 658.-on közölt lista a 1. negyed vonatkozásában aggregált változókat tartalmaz. Az alábbiakban felsorolom az 1. negyed valamennyi demográfiai változóját, kiemelve azokat, amelyek az idézett helyen is, alapváltozó formájában szerepelnek:

A változó neve	Fegyverképes személy	Fegyverképtelen
1. háztartásfő	<i>item</i> és név	item és név
2. feleség		uxor
3. gyermek	filius, puer, juvenis	filia, puella
4. kisgyermek (fiú)		filiolus, puellus, puerulus
5. kisgyermek (leány)		filiola, parvula, puella, puella minor, filia parva
6. kisgyermek (neme ismeretlen)		parvulus, liveri, proles
7. rokon	frater germanus	pater senex
8. egyéb		homo senex
9. asszony		mulier, pauperola mulier, inquilina
10. szolga	famulus, servus, servitor	servulus
11. női cseléd		serva, ancilla, servula

A Conscr. 1554 négy egybekötött, keskeny, utólag folyamatosan számozott oldalakból álló, évszámmal keltezett füzet. Tárgyát a második negyedet indító cím adja meg: *Descriptio Hominum Armorum atque Fornatum*. Forrásunk az év első felében készült, az egyes negyedek írnokai különbözőnek, a 3. negyedé német, a többi magyar nyelvet használ. Az ambulatio jegyzékekkel való összevetés és a névsorok tagolása is azt mutatja, hogy csonkítatlan összeírásokról van szó.

2. FÜGGELÉK

Táblázatok

1. Kassa és Sziget háztartástípusai a XVI. század közepén

	Kassa, Conscr., 1549 1. negyed				Sziget, Connumeratio, 1551 egész város			
	szolgá- val	szolga nélkül	összes		szolgá- val	szolga nélkül	összes	
	n.	n.	n.	%	n.	n.	n.	%
1. <i>Egyedül élők</i>								
1a Özvegy ffi v. nő	1	–			2	26		
1b egyedül élő nőtlen ffi v. hajadon nő	9	–			4	9		
Összes			10	8,4			41	11,0
2. <i>Nem-család háztartás</i>								
2a Fgyütt élő testvérek	–	–			1	3		
2b más együtt élő rokonok	–	2			1	3		
2c együtt élő nem-rokonok	1	–			–	1		
Összes			3	2,5			9	2,3
3. <i>Egyszerű család-ház- tartás</i>								
3a Házaspár gyermek nélkül	17	17			13	24		
3b házaspár gyermekkel	29	25			38	136		
3c özvegy ffi gyermekkel	–	2			1	3		
3d özvegy nő gyermekkel	9	1			5	82		
Összes			100	84,0			302	80,7
4. <i>Kiterjesztett család- háztartás</i>								
4a Fölfelé kiterjesztett	–	–			1	–		
4b lefelé kiterjesztett	–	2			–	–		
4c oldalirányban kiterjedt	1	1			9	4		
4d a 4a–c kombinációi	–	–			2	–		
Összes			4	3,4			16	4,4
5. <i>Többcsaládos háztar- tások</i>	–	–			–	6	6	1,6
6. <i>Egyértelműen be nem sorolhatók</i>	1	1			–	–		
Összes			2	1,7			–	–
7. <i>Összes</i>	68	51	119	100,0	77	297	374	100,0

Megjegyzés: Szigetre vö. 75. és 76. sz. jegyzet!

2. A háztartás családi magjának összetétele
a) a család tagjainak száma (Kassa, 1. negyed, 1549)

	Férfi	Nő	Ismeretlen nemű	Összes
1. házaspár				
1a egyszerű család	88	88		176
1b bővült család	4	4		8
2. özvegy				
2a egyszerű család	2	10		12
2b bővült család	1	1		2
3. gyermekek				
3a egyszerű család	88	42	19	149
3b bővült család	3	4	–	7
4. rokonok	8	4	–	12
5. összes	194	153	19	366

Megjegyzés: Összesen 106 család-háztartásban, a 6. kategória két családja a bővültek között szerepel!

b) a családi mag átlagos összetétele

	Kassa, 1. negyed 1549 (106 családban)	Sziget, 1551 (324 családban)
1. szülő	1,9	1,7
2. gyermek	1,4	1,8
2a gyermek	0,4	
3. rokon	0,1	0,1
4. összes	3,8	3,6

Megjegyzés: A 2a sorban a legfiatalabb gyermekek becült adata! Szigetre vö. 75. és 76. sz. jegyzet!

3. A család-háztartások megoszlása az együtt élő
generációk száma szerint
(Kassa, 1. negyed, 1549)

	Szám	Százalék
1. egy generáció	34	32,1
2. két generáció	70	66,1
3. három generáció	2	1,8
4. összes	106	100,0

4. A gyermekek száma

	Kassa, 1. negyed, 1549		Sziget, 1551	
	család- háztartás	gyermek	család- háztartás	gyermek
1. fiú	39	67	136	289
2. leány	16	29	134	285
3. kiskorú fiú	14	24		
4. kiskorú leány	8	17		
5. ismeretlen nemű kiskorú	9	19	5	7
6. összes	86	156	275	581

Megjegyzés: Adatok hiányában a 2. és 3. oszlopban a legkisebbek nem szerepelnek, becült számuk 37 fő. A Sziget-i „connumeratio” adatairól l. 75. és 76. sz. jegyzetet. Itt korcsoportra vonatkozó utalás nincs!

5. A háztartás összetétele

a) a háztartás tagjainak száma (Kassa, 1. negyed, 1549)

	Férfi	Nő	Ismeretlen nemű	Összes	Ezer főből
1. Az 1. táblázat 1. és 2. sz. háztartás kategó- riáiban:					
1a magányos	7	3		10	19
1b háztartásfő	2	1		3	6
2. Családtag	194	153	19	366	727
3. Szolga	85	22		107	212
4. Egyéb személy	3	15		18	36
Összes	291	194	19	504	1 000

Megjegyzés: A 2. sor részletezését l. a 3. táblázatban!

b) a háztartás átlagos összetétele

	Kassa, 1. negyed 1549 (119 háztartásban átlag)	Sziget, 1551 (374 háztartásban átlag)
1. Háztartásfő és házastársa	1,7	1,6
2. Gyermekeik	1,3	1,6
2a öt évesnél fiatalabbak	0,1	
3. Rokon	0,1	0,3
4. Szolga	0,9	0,1
5. Egyéb személy	0,1	
Összes	4,2	3,6

Megjegyzés: Szigetre vö. 75. és 76. sz. jegyzet!

6. Legények (servitores, servi) és serdült fiúk
együttes előfordulása (Kassa, 1. negyed, 1549)

Serdült fiúk	Legények					Összes
	1	2	3	4	6	
1. nincs	13	8	5	3	—	29
2. egy	6	1	3	—	1	11
3. kettő	3	1	—	—	—	4
4. három	1	—	—	—	—	1
5. hat	—	—	—	—	—	—
Összes háztartás	23	10	8	3	1	45

7. Az egyes kassai városnegyedek lélekszáma

	1. negyed		2. negyed		3. negyed		4. negyed		Összes	
	1549	1554	1549	1554	1549	1554	1549	1554	1549	1554
	a) ezres megoszlásban									
1. Ezer felnőtt férfiből	373	338	239	248	263	227	125	187		
2. Ezer fegyverképtelenből	308	271	277	270	284	227	131	232		
3. Ezer polgári lakosból	331	296	262	262	277	227	128	215		
	b) létszám szerint									
4. Háztartások száma	119	134	103	123	98	113	45	87	365	457
5. Lélekszám	504	675	401	598	421	518	196	492	1 552	2 283
6. Átlag	4,2	5,0	3,9	4,9	4,3	4,6	4,4	5,6	4,2	5,0

8. Foglalkozások közötti különbségek Kassán:

a) vagyon és lélekszám

Foglalkozások	Adó	Háztartás	Létszám	A/B		b/a	
	1557	1549	1554	1549	1554	1549	1554
1. ötvös	248	5,1	5,7	46	43	219	236
2. kalmár	134	5,4	6,7	54	60	184	168
3. szabó	131	4,5	5,8	55	57	181	176
4. mészáros	85	3,8	7,4	52	32	192	310
5. kádár	57	4,6	5,0	59	79	170	127
6. varga	55	4,1	5,7	64	54	156	185
7. kovács	54	4,5	5,2	87	85	114	117
8. lakatos	35	4,6	5,5	75	120	155	83

Megjegyzés: A/B a 100 egyébre jutó fegyverképesek számát jelenti. b/a a 100 fegyverképesre jutó egyéb (fegyverképtelen) személy számát jelenti.

b) a foglalkozások rangsora a csökkenő létszámok rendjében

Rangsor	Háztartás		Létszám		A/B		b/a	
	1549	1554	1549	1554	1549	1554	1549	1554
1.	kalmár	mészáros	kovács	lakatos	ötvös	mészáros	kalmár	ötvös
2.	ötvös	kalmár	lakatos	kovács	mészáros	ötvös	kalmár	ötvös
3.	kádár	szabó	varga	kádár	kalmár	varga	kádár	varga
4.	lakatos	ötvös	kádár	kalmár	szabó	kádár	szabó	szabó
5.	szabó	varga	szabó	szabó	kádár	kalmár	kalmár	kalmár
6.	kovács	lakatos	kalmár	varga	varga	kádár	kádár	kádár
7.	varga	kovács	mészáros	ötvös	kovács	kovács	kovács	kovács
8.	mészáros	kádár	ötvös	mészáros	lakatos	lakatos	lakatos	lakatos

c) kapcsolat a háztartás és a kirótt taxa nagysága között (1554–57)

Adózók	1	2–3	4–5	6–7	8–9	10–	Lélekszám, fő
	tagú. %-ban						
1. 50–99 dénár taxa	6,1	20,8	48,6	18,4	4,9	1,2	380
2. 100 dénár feletti taxa	7,9	1,7	21,8	25,0	21,8	21,8	496

9. Három középkori város háztartáslétszámai

Háztartáslétszám (y)	Ypern		Freiburg. 1447		Kassa		
	1412	1437	egész polgárság		1549	1554	
	1	2	1	2	1	2	
	a) létszámok						
1.	1	185	84	73	4	23	34
2.	2	213	155	152	37	47	34
3.	3	194	169	143	41	77	83
4.	4	122	118	109	34	83	83
5.	5	74	93	95	32	57	71
6.	6	63	61	63	21	34	44
7.	7	21	40	37	21	24	41
8.	8	18	17	22	12	10	22
9.	9 v. több	23	25	23	15	10	45
10. összes (Σx)		913	762	717	217	365	457
	b) mutatók						
11. Lélekszám (Σxy)		2927	2845	2737	1001	1522	2283
12. Átlagos házt. létszám (MHS)		3,2	3,7	3,8	4,6	4,2	5,0
13. Szórás		79,24	54,7	48,76	12,57	27,24	22,5
14. Lineáris regresszió (a; b)		8,3; -0,03	8,41; -0,04	8,55; -0,04	6,6; -0,07	7,17; -0,05	6,44; -0,03
15. Korreláció		-0,94	-0,81	-0,79	-0,30	-0,53	-0,23

Megjegyzés: A regressziós függvény képlete: $y = ax + b!$

10. A felnőtt lakosság megoszlása a házassági állapot szempontjából, %

	Kassa, 1549	Zürich	
		1467	1637
1. Férfiak száma, fő	258	1187	2185
2. nőtlen	63,2	37,0	49,0
3. özvegy	1,2	2,0	1,0
4. nő	35,6	61,0	50,0
5. Nők száma, fő	173	1649	2974
6. hajadon	40,5	49,0	48,0
7. özvegy	6,4	7,0	15,0
8. férjhezett	53,1	44,0	37,0

Megjegyzés: A kassai adatok 12 évesnél, a zürichiek 14 évesnél idősebb személyekre vonatkoznak!

3. FÜGGELÉK

*A polgári lakosság reprodukciója
(Gyermekszám és demográfiai modell)*

1. Az 1. negyedben 1549-ben feltűnően kevés gyermeket írtak össze. Ezt csak részben magyarázhatja, hogy három család közül egy, forrásunk szerint, gyermektelen. Szinte bizonyos, hogy a legfiatalabbak korosztálya kimaradt. Erről győz meg néhány középkor végi, nyugat-európai városi összeírás is. Nürnberg 1431-ben és 1449-ben készült összeírásáról bizonyosan tudni lehet, hogy nem foglalja magában az öt évnél fiatalabbakat, a többi példaként felhozott esetben viszont bizonyos, hogy valamennyi 0–12 éves korosztály szerepel.

Város	A gyermekek aránya a lakosságban, %	A háztartásonkénti gyermekszám, fő	A háztartás átlagos létszáma, fő
Kassa, 1549			
1. negyed	31	1,3	4,2
Nürnberg			
1431	30,3	1,4	5,4
1449	30,5	1,6	4,7
Freiburg			
1447–48	35,1	1,8	4,1
Köln, 1574			
négy negyed	35,5	1,7	5
Münster			
1591	32	1,8	4,2
Rostock			
1549–95	38,8	1,8	4,6
Ypern			
1506		2,0	4,7

Az itt felsorolt városokban, Kassa és Nürnberg kivételével, a gyermekek átlagszáma 2 tizednyi különbséggel ingadozik, miközben a háztartások átlagos létszámai között ennél jóval nagyobb a különbség. Az Európa-szerte mutatkozó hasonlóság (átlagosan 1,7–1,8 gyermek családonként) feljogosít arra, hogy a kassai kimaradt korosztály létszámát is minimálisan 70 ezrelékre becsüljük (ezzel családonként átlagosan 1,8 gyermeket kapunk, ami 37 főnek felel meg). A hiányzó gyermekek életkorának megállapításához azonban nem találunk biztos utalást. Az antropológiai sajátosságok (vö.: *Acsády*: A középkori magyar halandóság. 15–16. – A bibliográfiai utalásokat ld. a 46. sz. jegyzetben!), továbbá a nürnbergi párhuzam is azt sugallják, hogy az 5 évnél fiatalabbakról lehet szó. A kisgyermekkor egyébként a Biblia is 1 hónap és 5 év között állapítja meg (Leviták könyve, 27. Bp., 1976. 134.) Becslésünk próbáját elvégezhetjük a halandósági tábla segítségével (l. *Acsády*: i. m: 21.): Elméletileg:

– ha az első öt évjáratban (0–4 éves kor) 50 ezer születésből 36 ezer fő marad életben,
– és a további nyolc évjáratban (5–12 éves korosztályokban), 80 ezer születésből 52 ezer fő marad életben,
akkor az 1. negyedben talált 60 5–12 éves korú gyermekkel számolva a 0–4 betöltött évesek száma:

$$\frac{60 \times 36\,000}{52\,000} = 41 \text{ fő}$$

Ez a halandósági tábla alapján számolt eredmény alig tér el az átlagos gyermekszámok alapján, európai párhuzamok nyomán vett 37 főtől.

2.1. A gyermekek és serdültek (kiskorúak és nagykorúak) megoszlási táblái a következők:

a) serdült fiúk (13 évtől)

1	2	3	6	fiú
22	12	3	2	háztartásban

összesen 67 fő, 39 háztartásban

b) serdült lányok (13 évtől)

1	2	3	4	leány
7	6	2	1	háztartásban

összesen 29 fő, 16 háztartásban

c) kiskorú fiúk (5–12 év között)

1	2	3	4	fiú
7	5	1	1	háztartásban

összesen 24 fő, 14 háztartásban

d) kiskorú leányok (5–12 év között)

1	3	6	leány
5	2	1	háztartásban

összesen 17 fő, 8 háztartásban

e) kiskorú, ismeretlen neműek (5–12 év között)

1	2	3	gyermek
2	4	3	háztartásban

összesen 19 személy, 9 háztartásban

2.2 Néhány kontingencia tábla:
a/b

	Serdült lányok	
	1	2 vagy több leány
serdült fiúk		
nincs	3	5
1	3	2
2 vagy több fiú	1	2

a/c

	Kiskorú fiúk	
	1	2 vagy több
serdült fiúk		
nincs	6	12
1	–	–
2 vagy több	1	–

a/d

	Kiskorú leányok	
	1	2 vagy több
serdült fiúk		
nincs	5	1
1	–	2
2 vagy több	–	–

a/e

	Ismeretlen nemű gyermek	
	1	2 vagy több
serdült fiúk		
nincs	2	6
1	–	1
2 vagy több	–	–

a=e

Háztartás létszáma, fő	Gyermekek száma						összes
	1	2	3	4	5	6	
1– 2	–	–	–	–	–	–	–
3– 4	23	12	1	–	–	–	36
5– 6	13	9	5	2	–	–	29
7– 8	3	5	3	–	–	–	11
9–13	4	1	2	–	–	3	10
Összes háztartás	43	27	11	2	–	3	86
Összes személy	43	54	33	8	–	18	156

A kérdés most az, hogy az 1. negyed népessége növekedőben, vagy csökkenőben volt-e. A választ hipotetikus modell segítségével lehet megadni. Először meg kell határozni a születés és a termékenység mutatóit, majd a halandósági arány alapján kiszámítandó a növekedés elméleti aránya.

(1) A reális minimális születési arány (n)

$$\frac{Gy \times 1000}{P \times \acute{e}f}$$

E kifejezésben $Gy = 97$ (0–12 éves gyermek), $P = 403$ (teljes populáció, beleértve 37 fő ötvenesnél fiatalabb gyermeket is), $\acute{e}f = 13$ (0–12 évfolyam száma)

$$n = \frac{97\ 000}{403 \times 12} = 18,51\text{‰}$$

(2) A termékenység (f) minimális aránya

$$\frac{Gy \times 1000}{N\acute{o} \times \acute{e}f}$$

ahol $N\acute{o} = 107$ (összeírt nő)

$$f = \frac{97\ 000}{107 \times 13} = 69,7\text{‰}$$

(3) Az elméleti születési arány (N)

$$\frac{n \times 13\,000}{t}$$

ahol $t = 8868$ fő (az Acsády-féle halandósági tábla szerint 13 ezer újszülöttből ennyien érték meg a 13. születésnapjukat)

$$N = \frac{18,51 \times 13\,000}{8868} = 27,14\%_{/00}$$

(4) Az elméleti termékenységi arány (F)

$$\frac{f \times 13\,000}{t} = \frac{69,7 \times 13\,000}{8868} = 102,18\%_{/00}$$

(5) A középkor végi magyarországi halandóság (M) elméleti aránya 35 ezrelék. Az elméleti növekedési arány az elméleti születési és halandósági arány különözete

$$(A = N - M).$$

$$A = 27,14 - 35,00 = -7,86\%_{/00} (!)$$

Vagyis az adott születési, termékenységi és halandósági viszonyok között a lakosság száma csökken.

(A felhasznált irodalomról l. a 46. sz. jegyzetet!)

4. FÜGGELÉK

A családemográfiai feltevés ellenőrzése

Felfoghatók-e az 1. negyed demográfiai adatai nagyobb populációra vonatkozó becslésként? Általánosíthatók-e az adatok alapján levont következtetések? Statisztikai eszközökkel azt lehet csak vizsgálni, hogy a szóban forgó, Kassa délnyugati részén elterülő városrész megfelelő minta-e az akkori egész városra (1549) nézve, valamint az 1554-es összeírásra vonatkoztatva. Ezért tisztázni kell, hogy

1. milyen mintavételnek felel meg az 1. negyed összeírása,
2. szignifikáns-e az eltérés az 1. negyed adatai és az egész Conscr. 1549 között,
3. szignifikáns-e az eltérés a Conscr. 1549 és a Conscr. 1554 között.

1. Az 1. negyed lakóinak összeírása, mint kiválasztás nem tekinthető *véletlenszerűnek*, mert csak a városterület egy részére korlátozódik. Ez a körülmény rontja a becslés értékét. Ugyanakkor *nem-véletlen* (kvóta, koncentrált vagy önkényes) kiválasztásának, vagy *szisztematikus* kiválasztásának sem mondható az összeírás, hiszen a területi elkülönítésen kívül más válogatás nem történt. A minta terjedelme nagy, a teljes populáció harmadát (1549), ill. negyedét (1554) teszi ki, és meghaladja a 100 egyedet.

2. Az összeírásokat legátfogóbban (Conscr. 1549. 1. negyed – egész város – Conscr. 1554) a háztartások létszám szerinti megoszlásai alapján tudjuk összevetni. (Erre a fegyverképesek és a fegyverképtelenek létszámváltozásai is alkalmasak, de csak a háztartás egyik aspektusát fejezik ki, részjelenséget tükröznek, ha kiragadjuk őket)

A háztartások létszám szerinti megoszlása

Létszámok, fő	Conscr., 1549		Conscr., 1554	
	1. negyed háztartása	egész város háztartása	1. negyed háztartása	egész város háztartása
1	7	23	13	34
2	15	47	1	34
3	30	77	26	83
4	20	83	22	83
5	20	57	24	71
6	10	34	19	44
7	9	24	11	41
8	3	10	4	22
9	3	3	4	20
10	1	3	5	7
11	—	2	—	3
12	—	—	2	5
13	1	2	1	2
14 vagy több	—	—	2	8
Összes	119	365	134	457

Ha abból indulunk ki, hogy a családi mag körül szerveződő háztartás szerkezetét és méretét adott időpontban olyan hatások alakítják, amelyek az egész város területén érvényesülnek, akkor Kassán elvileg, ebben a tekintetben, nem lehetnek különbségek a városnegyedek között. Mi lehet tehát a próbája annak, hogy az 1. negyed háztartáslétszámai megfelelő becslésnek tekinthetők az egész város viszonyaira. A választ a standard hiba és a hozzá tartozó valószínűségi szint kiszámítása adhatja meg. A standard hiba (S_x) 1,96 értéknél 95 százalékos, 2,06 értéknél 96 százalékos 2,17 értéknél 97 százalékos stb. valószínűségi szintnek felel meg, s ez már elfogadható becslés.

$$S_x = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \sqrt{1 - \frac{n}{N}}$$

Itt a σ - (az egész 1549. évi populáció szórása) = 30,42; n (a minta, vagyis az 1549. 1. negyed háztartásainak száma) = 119;

N (az egész populáció háztartásainak száma) = 365. Vagyis a standard hiba

$$S_x = \frac{30,42}{\sqrt{119}} \sqrt{1 - \frac{119}{365}} = 2,289$$

Ez az eredmény 97–98 százalékos valószínűségi szintet jelez, tehát a becslés kielégítő (*Köves-Párniczky* 446–459. l. 46. sz. jegyzet!)

(3) A két populációt az átlagok különbségének próbájával (Z) lehet egybevetni.

$$Z = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{\frac{S_1^2}{N_1 - 1} + \frac{S_2^2}{N_2 - 1}}}$$

E próba azt dönti el, hogy a nagy migráció változtatott-e a létszámok szóródásának természetén. Vagyis érvényes-e az 1549. évi becslés eredménye 1554-re is.

a) Az 1. negyed Z próbája a következő:

	1549 1	1554 2
Átlaglétszám (\bar{x})	4,235	5,037
Mintalétszám (N)	119	134
Szórás (S)	9,421	9,45

$$Z = \frac{5,037 - 4,235}{\sqrt{\frac{9,45^2}{134 - 1} + \frac{9,421^2}{119 - 1}}} = 0,672$$

\bar{X}	4,17	4,99
N	365	457
S	29,48	28,61

b) A két teljes összeírás Z próbája:

$$Z = \frac{4,99 - 4,17}{\sqrt{\frac{28,61^2}{457 - 1} + \frac{29,48^2}{365 - 1}}} = 0,195$$

A Z próbánál a 2-nél alacsonyabb abszolút érték 95,46 százalékosnál magasabb valószínűségi szintet fejez ki, azaz a becslések ezúttal is megfelelőek (*Floud, R.: An Introduction to Quantitative Methods for Historians. 2. kiad. London, 1979. 179–180.*)

Megjegyzem, hogy e két próbát tulajdonképpen normális eloszlású mintákra szokás alkalmazni. A két összeírás háztartáslétszámai azonban ferde eloszlásúak. Az aszimmetria mérőszáma (*Köves-Párniczky 294.*)

	1549				1554			
	x	σ	Mo	A	x	σ	Mo	A
1. negyed	10,8	9,4	30	-2,04	10,8	9,4	26	-1,62
egész város	30,4	29,5	83	-1,78	24,1	28,6	83	-2,06

Az egyes A mérőszámok azonos előjelűek, és csak csekély mértékben térnek el egymástól, ami alátámasztja a becslés hitelességét. Egyébként a 2. és a 3. pontban elvégzett próbák a $\frac{\sigma}{\sqrt{N}}$ standard hiba formulán alapulnak. A formula akkor is érvényes, ha az alapsokaság (populáció) nem normális eloszlású, de elég nagy létszámú. (Köves-Pármiczky 457., Floud 174.)

5. FÜGGELÉK

A legnagyobb polgári háztartások

1. A legnagyobb kassai háztartás ura, Vas Antal 1553-ban vette meg házát a Fő tér nyugati oldalán, a Felső kapu közelében. („Stadtbuch”. KVL. Protocollum Iudiciariorum. Suppl. H. III. 2. pur. 5. 137. fol. MOL Filmtár C 802 film.) 1554-ben 8 fegyverképes és 16 fegyverképtelen személyt írtak nála össze, 1557-ben a legnagyobb adófizetők között a 15–16. helyen áll, jóllehet sem bort, sem gabonát nem találtak nála. 1556-ban a választott közösség (Communitas) tagja, 1557-ben hangadója annak a lázongásnak, mely a városban garázdálkodó katonák ellen tört ki. (Az erre vonatkozó királyi leiratokat ld. KVL. Tabularium. Tom. 2. no. 1863 és 1871.) 1555-ben a város legnagyobb harmincadot fizető kereskedői között találjuk. (Cím nélküli harmincadjegyzék 1555-ből. KVL. Tabularium. tom. 3. 19. 232. sz. MOL Filmtár C 683. sz. film.) A kivitt árukért egy Meszti Varga Mihály nevű kereskedő után ő fizeti a legnagyobb harmincadot. Lengyelországba bort, Pozsony felé marhabőröket szállít. Fivére, István végrendelete alapján és más adalékokból arra következtetnek, hogy háztartása azért volt népes, mert egyrészt a nemesihez hasonló alföldi polgári életmódot folytattott, másrészt mert említett bátyjával átmenetileg közös fivérségi család-háztartásban lakott.

Ami életmódját illeti: marhakereskedő volt, talán pesti származású. Nem lehet véletlen, hogy a kassai mészárosok utcája közelében vette említett házát. Az alföldi, marhával is kereskedő mészárosok életmódja elütött a többi polgárétól (ld. fentebb, . . . 1.). Lakhelye, származása és kereskedésének jellege alapján az a benyomás, hogy hozzájuk húzott. Életmódjának jellegére következtetnek abból is, hogy István fivére a végrendeletében kedvenc lovát, lószerszámát és lándzsáját hagyta Vas Antalra. (A végrendelet másolata a cím nélküli városi könyvben van: KVL. Suppl. H. III/2. pur. 2. 259–262. fol. MOL Filmtár. C 800. sz. film.)

Hogy 1554-ben Vas István és Antal fivérségben éltek (Laslett 5 c típusú, együtt élő házas fivérek több-családos háztartása), adattal közvetlenül alá nem támasztható feltevés csupán. Az 1555. évi harmincadjegyzék szerint István a 8. legnagyobb fizető volt, és szemmel láthatóan a két testvér között munkamegosztás volt. Antal az exportőr, István ellenben elsősorban Lengyelország felől behozott posztóval, olajjal, borssal, prémekkel kereskedik. Kiviteli cikke a faggyú. Nagy kereskedői tevékenysége ellenére sem találni nyomát az egy évvel korábban kelt lélekösszeírásban. István háza külön csak 1556-ban bukkan fel a 4. negyedben, a Fő tér keleti oldalán, amikor egy *ambulatio* jegyzék említi. A ház végleg 1558-ban lett Vas Istváné („Erbbuch” KVL. Suppl. H. III/2. her. 1. 27. fol. MOL C 796. sz. film.) Vas István említett végrendeletében világosan megmondja, hogy Antal fivérével közösen kereskedik, hogy 1557-ben elszámoltak, 1558-ról és 1559-ről azonban nem. Ugyanitt feleségéről és kiskorú gyermekeiről tesz említést.

Mindent egybevetve Vas Antal háztartását részben a fivérével való együttlakás, részben a kassaitól elütő életforma tehette olyan nagy méretűvé.

2. A 22 fős háztartásról okleveles adat nincsen. A Conscr. 1554 a 4. negyedben a Kovács utca keleti, alsó végén helyezi el: „Lisa Mihály és Nagy János az Szabó Mihály házában fegyverfogható 2, cseléd 20, élés 20 köből búza.” 1556-ban az *ambulatio* már nem említi a két lakót, Szabót ellenben

igen. (KVLТ. H. III/3. Conscriptioes. lađ. 1. sorszám nélk. cím nélk. 1. lap.) Feltevésem szerint vagy két társ, talán rokon közös háztartásáról lehet szó, vagy arról, hogy az összeíró nem tisztázta a bennünket érdeklő részleteket.

3. A 20 fős háztartás ura Székely Bereck, vagy Briccio. 10 fegyverképesből és 10 fegyverképtelenből állt a háznép. 1557-ben eléggé magas összeggel, 2 fl-al adózott és 29 hordó kassai bort is találtak a házában, mely a Vas Antalé közelében állott, vagyis szintén a mészárosok szomszédságában. Székely Bereck 1550-ben vette fel a polgárjogot, *egregius* címmel jegyezték ekkor be, ami akkor még ritkaság a polgárjegyzékekben. (KVLТ. H. III/2. pur. 6. 173. fol.) Lipszky Pál egykori tanácsos és 1536-ban kitelepített polgár özvegye egy zálogügyletben nemesnek nevezi („Erbbuch” 30. fol., az 1558. év!) 1553-ban, az ún. *reakvizíció* során házának 1536 előtti tulajdonosa, ill. jogutóda javára döntött a Tanács és a királyi biztos, de sikerült kiegyezniök, így megtartotta az időközben jelentősen bővített házat, melyet végül Székely Bereck özvegye meg is vett az örökösöktől. („Stadtbuch” 135. fol., „Erbbuch” 25. fol és Tabularium. tom. 2. no. 1755.)

4. A 18 tagú háztartás feje Kövesdi Lukács. A ház népét 8 fegyverképes és 10 nő, gyermek, nőcseléd alkotta 1554-ben, 1557-ben 7 hordó vidéki bort és 200 köből gabonát tároltak itt, s a kivett 100 dénáros taxa szintén a nagyobbak közé számít. Kövesdi Cecei Lénárd, a híres kapitány alatt másodmagával Kassa várnagya volt, amikor 1552 januárjában Izabella királyné elhagyta a várost. (Történelmi Tár. 1901. 112–113. l.) A németiség visszatérte, a reakvizíció következtében ő is bajba került, de sikerült megtartania a házát, mert a király helyt adott fellebbezésének. Így a Tanács, bár hangsúlyozta, hogy a házzal kapcsolatos peres ügyben kizárólag Kassa illetékes, nem tett gyakorlati vagy jogi lépéseket, és még 1572-ben is a törvényes utódok lakták a Kövesdi házat, mely a Vas Antal és a Székely Bereck-féle házak közvetlen közelében állt. („Stadtbuch” 198. fol. és „Erbbuch” 104. fol.)

Kövesdi Lukács vagyonának túlnyomó részét pénz és ingóságok alkották. A nagy készpénzösszeg és a kinnlevőségek, könnyen értékesíthető értéktárgyak alapján arra következtettek, hogy Kövesdi kalmárkodott, elsősorban posztóval és borral, miközben várnagyi rangjához méltó társadalmi életet élt. Bőségesen rendelkezett az ehhez szükséges kellékekkel (asztalneműk, drága ruhák), vitézi életmódjának mindennapi és luxus tárgyai pedig valódi arzenált alkottak. (Néhány jellegzetes tárgy: serlegek, kupák, aranyos gombvégű villák, három prémsuba, hat mente, hat kopott suba, két pallos, két törökországi, paraszt módra készített szablya, török, négy mordálypuska.) Degértékesebb fegyvereit az ezüstös arany handzsárt, az ezüstös markolatú, „tótországi” szablyát, az ezüst tolltokos sisakot és a török pej lovát fiára hagyta. Fia mellett első házasságából leánya, második házasságából három leánya született, és felesége várandós volt 1556. szeptember 8-án, a végrendelet keltekor. (Történelmi Tár. 1903. 156–160.) Kövesdi Lukácsot, hat nappal később kelt bejegyzésében, a városi könyv már néhainak nevezi. („Stadtbuch” 209. fol.)

5. Ugyancsak 18 fős háztartás feje volt a Vas Antallal kapcsolatban már említett Meszti Varga Mihály. 5 fegyverképes férfit és 13 fegyverképtelent írtak nála össze 1554-ben, a Fő tér alsó, keleti során álló házban. 1553-ban vagy 1554-ben költözhetett Kassára, és igen gyorsan berendezkedett. 1558-ban, miután kifizette a ház árát, 120–120 forintért két szőlőt vett a határban, továbbá egy szántót is. Az ingatlanokat már 1556–1557-ben birtokolhatta, mert ekkor 7 hordó kassai bora és 3 köből gabonája volt. Nagyobb mennyiségű, 18 hordónyi vidéki bort is találtak nála az *ambulatio* készítői. („Stadtbuch” 147. fol. és „Erbbuch” 28. fol.)

Meszti Varga 1555-ben a legnagyobb kassai harmincadfizető volt, marhával, bőrökkel és borral kereskedett. 1560-ban Zay Ferenc főkapitány megbízottjaként 1,425 darab, összesen 15 ezer forintot érő marhát hajtott Lengyelországon át. (1. 135-öt elkoboztak tőle a lengyelek. Történelmi Tár. 1890. 213–214. l.) Meszti 1570-ben Vas Antalt perelte, mert az Rueber János főkapitányt, úgymond, felbújtotta ellene, aki elvette a marháit, és családotól elfogatta. Az ügy azért érdekes, mert Meszti azzal vádolta Vast, hogy megkerülte a kassai igazságszolgáltatást. Meszti neve még 1579-ben is felbukkan. ekkor nagyobb összegeket fizetett vissza két brassói és egy krakkói kereskedőnek. (KVLТ. Suppl. H. III/2. pur. 8. 110. fol.)

6. Gyakori tanácsstagok háztartásai Kassán (1550-1558)

Név	Hányszor volt tanácsstag	1549		1554	
		háztartás létszáma	fegyverképes	háztartás létszáma	fegyverképes
Szabó Gressel Lénárd	7	3	1	5	1
Kassai János	10	9	4	7	3
Szabó Balázs	6	6	1	5	2
Szabó Imre	11	6	4	—	—
Ötvös Lőrinc	9	6	2	8	2
Melzer András	7	6	1	10	3
Finck János	8	—	—	7	3
Szijmetsző György	7	6	2	6	2
Reppizer Miklós	7	—	—	8	3
Összes		42	15	56	19
\bar{x} :		6	2,1	7	2,4
S:		1,73	1,35	1,69	0,74
V (%):		29	64	24	31

Дьёрдь Гранастон: Буржуазная семья в Венгрии конца средних веков
(О природе «бытового» общественного строя)

Целью статьи является изучение института семьи в действии с точки зрения репродукции. Исходным пунктом исследования являются дважды проведенные переписи населения крупного города Кашша середины XVI века. В процессе исследований структур семьи и домашнего хозяйства, теоретических ограничений их циклических изменений а также с помощью определенного возрастного состава и демографического репродукционного модели можно установить, что буржуазная семья являлась простой (ядровой) семьей, которая и в принципе не могла бы возрасти в более сложной форме. Исключительной редкостью считается если вместе живут три поколения. Буржуазная семья является легко распадающейся. Мужчины женятся поздно, когда им минуло 28—30 лет, как и женщины, которые выходят замуж не в начале плодородного периода, а только в 19—20-летнем возрасте. По причине короткой продолжительности брака, кроме этого из-за большой разницы в возрасте супруг и за часто повторные вступления в брак и по другим причинам число детей от одного брака значительно меньше было, чем требовалось бы для содержания состава общества. Так как бракосочетания часто повторяются, женщины вероятно раз в жизни выходят замуж. Число одиноких взрослых женщин было очень небольшое. А в то же время бросается в глаза значительный состав взрослых неженатых мужчин, из которых многие останутся длительно бессемейными, так как семья является институтами защищенной, клеточной единицей буржуазного общества. Заводить буржуазную семью — само по себе повышение по титулам общества.

Вторая часть статьи занимается вопросами связи семьи как демографического явления с клеточным образованием которое защищено обычным правом. Анализ венгерских городских наследственных прав (XIV—XVII вв.) показывает, что этот тип семьи в силу необходимости остался и в прото-индустриальном периоде прежде всего в городах, имеющих буржуазную автономию и в их окрестностях. Буржуазная семья в Венгрии зарождалась на ходу возникновения городских условий, исчезновения родового патрициата и одновременным постепенным отделением буржуазного образа жизни со второй половины XIV века.

György Granasztói: The Bourgeois Family at the Late Middle Ages in Hungary

(To the Nature of a „Welfare” Society)

The study examines the functioning of the family from a reproductional point of view. The population censuses from the early 16th century of an important town, Kassa are the starting points. We can state from the analyzes concerning the structure of the family and the household; the theoretical limits of its cyclical changes; the age composition and by the help of a reproduction model the fact that the civil family is a nuclear one which cannot even principally grow more complex. The common existence of generations counts an exception. The bourgeois family is dissolvable. Men marry late, after the age of 28–30 and women do not marry at the beginning of fertility period but about 19–20 years old. The span of the marriage is short and because of this reason the great age difference in the couple, the frequent remarriages and of other reasons the number of children by marriages is much lower than it would be sufficient for the maintenance of the level of population. Women certainly marry once in their lives due to the remarriages, the number of adult lonely women is very low. On the contrary the number of adult unmarried men is remarkably high, many of them remain lonely for a long time because family is recognized, cell-like element of the bourgeois society defended by special institution. It means an improvement in the social scale even to establish a civil family.

In its second part the study deals with the relations between the family as a demographic phenomenon and the family as a cell-like creature protected by the conventions. The analyzes of the heritage laws in Hungary (14th–17th century) shows that this pattern of the family survived necessarily in the proto-industrial period first of all in the towns having a civil autonomy and surrounding of influence. The bourgeois family was born in Hungary simultaneously with the development of urban conditions, the disappearance of clan patriciale and with the division of noble and bourgeois ways of the after the second half of the 14th century.